

**Ненад Лукић
Милан Тлачинац**

**СРБИ ЗАРОБЉЕНИЦИ
У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА 1915–1919. ГОДИНЕ
Попис умрлих**

Издавач

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail:office@muzejgenocida.rs

За издавача

др Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Милић Ј Милићевић
др Ненад Антонијевић
др Драган Цветковић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

200 примерака

Copyright © 2021, by Museum of genocide victims / Музеј жртава геноцида

ISBN 978-86-86831-68-2

**Ненад Лукић
Милан Тлачинац**

**СРБИ ЗАРОБЉЕНИЦИ
У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА
1915–1919. ГОДИНЕ
Попис умрлих**

Београд, 2021.

Слово уредника

О судбинама припадника војске Краљевине Србије који су у Великом (Првом светском) рату 1914–1918. године били интернирани у заробљеничке логоре широм Аустроугарске написан је приличан број радова у којима је много тога разјашњено.

Тешко је, међутим, одговорити на питање зашто је мало написано о немачким заробљеничким логорима будући да је та држава ратовала против Србије од краја 1915. године и учествовала у њеном крвавом поробљавању.

Музеј жртава геноцида определио се у својим вишегодишњим плановима и за ангажовање у научноистраживачким пројектима о српским жртвама у ратовима вођеним на почетку 20. века – балканским (1912–1913) и Првом светском рату (1914–1918) – и у том контексту већ је објављено неколико корисних монографија које доприносе неговању културе сећања.

Историчар Ненад Лукић није непознат читалачкој публици заинтересованој за епопеју Првог светског рата јер је, самостално или као коаутор, објавио неколико запажених радова о заробљеничким логорима. То је био подстицај Музеју да му понуди договор о раду на новом истраживачком пројекту о горепоменутој теми која је готово непозната у историографији на овим просторима. С обзиром на план и обим рада у пројекат је укључен и Милан Тлачинац, такође историчар.

Рукопис Ненада Лукића и Милана Тлачинца *Срби заробљеници у немачким логорима 1915–1919. године* резултат је њиховог вишегодишњег рада који по садржају представља вредан допринос култури сећања на велика страдања у ратовима на овим просторима.

Садржај рукописа приморао нас је да га приредимо у специфичној форми. Наиме, табеле нису могле бити уклопљене у формат књиге па смо се одлучили на комбинацију њиховог публиковања у штампаној и електронској форми па су пред читаоцима књига и ЦД. Идеју за ову комбинацију „преузели“ смо од Војног архива у Београду када је резултате петогодишњег истраживања „штампао“ на ЦД-у и у том виду их понудио јавности на увид и коришћење.

Музеј се и у публиковању овог истраживања водио уверењем да и на тај начин испуњавамо бар део конкретне обавезе према прецима који су нас својим страдањем задужили да их се сећамо и стално изнова помињемо.

1. ИНТЕРНИРАЊЕ ЗАРОБЉЕНИХ ВОЈНИКА И ЦИВИЛА ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У НЕМАЧКЕ ЛОГОРЕ

Процене укупног броја интернираних војника и цивила

Процес интернирања држављана из Краљевине Србије у заробљеничке логоре започео је одмах непосредно по почетку Првог светског рата у августу 1914. године и може се поделити по два основна критеријума. Први је према статусу интернираних особа – на војнике и цивиле, и други је територијални – по државама у које су били интернирани, тј. на интерниране у Аустроугарску, Немачку, Бугарску и Турску. Са интернирањем се започело током битке на Церу када су заробљени српски војници и цивили са привремено окупираних територија депортирани преко Босне и Војводине у логоре широм аустроугарске монархије. Са овом праксом аустроугарска војска је наставила и у наредним биткама на Дрини и Колубари током којих су привремено били окупирани Београд и део Краљевине Србије. Први логори у које су вршене интернације били су Нежидер (Neusiedl am See), Болдогасоњ (данас Frauenkirchen), Арад (Arad), Цеглед (Cegléd), Кењермезо (Kenyérmező), Нађмеђер (данас Čalovo у Словачкој) и Маутхаузен (Mauthausen). Када се саберу за сада расположиви подаци, током 1914. године у аустроугарске логоре из Краљевине Србије интернирано је око 10.000 цивила и око 45.000 војника, укупно око 55.000 људи.¹

У овом периоду није било интернирања у немачке логоре јер војска Краљевине Србије није долазила у сукоб са војском царске Немачке. Међутим, српски држављани који су се затекли на њеној територији на почетку рата били су задржани и конфинирани и није им било дозвољено да се врате у домовину.² Организовано интернирање у немачке логоре

1 О фазама и размерама процеса интернирања видети више у: Ненад Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата & Пописи умрлих у логору Болдогасоњ/Фрауенкирхен 1914–1918*, Београд 2017, 8-14 (у даљем тексту: Н. Лукић, *н. д.*).

2 Ненад Лукић, *Београђани у аустроугарским логорима 1914. године*, Годишњак града Београда LX, Београд, 2015, 114–115; У: *Rapports des délégués du Gouvernement Espagnol sur leurs visites dans les camps de prisonniers Français en Allemagne, 1914–1917*, 1914–1917, Paris 1918, 1, пише да се у септембру 1914. године један Србин налазио интерниран у тврђави Кенигштајн (Königstein), у којој су током рата већином били интернирани француски и руски официри.

почиње непосредно по окончању велике тројне офанзиве на Краљевину Србију спроведене у периоду октобар – децембар 1915. године.³ Током ње су непријатељске снаге заробиле и интернирале велики број војника и цивила који тада нису завршили само у логорима у Аустроугарској, већ касније и у Немачкој и Бугарској. По подацима из команди централних сила до краја децембра 1915. године било је заробљено 166.000 српских војника: 100.000 – 116.000 их је завршило у аустроугарским и касније немачким, а остали у бугарским логорима. По немачким подацима објављеним 1933. године губици српске војске током ове офанзиве били следећи: мртви и рањени око 94.000 и заробљени и нестали око 174.000 људи.⁴ Ако се зна да је Краљевина Србија пред офанзиву мобилисала око 410.000 војника, а око 170.000 их је кренуло у повлачење преко Албаније, може се закључити да су бројке које су наведене за укупан број заробљених најближе историјској истини.

Српски војници су након заробљавања прво спроведени у аустроугарске логоре Хајнрихсгрин (Heinrichsgrün, данас Јиндриховице у Чешкој), Ашах (Aschach) и Браунау ин Бемен (Braunau in Böhmen, данас Броумов у Чешкој) из којих су крајем 1915. и у првој половини 1916. године пребачени у логоре широм Немачке. Први логори у које су транспортовани били су: Ламсдорф (Lamsdorf, данас Ламбиновице у Пољској), Кенигсбрик (Königsbrück), Хамелн (Hameln), Пархим (Parchim), Улм (Ulm), Золтау (Soltau), Лехфелд (Lechfeld) и Штаргард (Stargard, данас Штаргард Шћећински у Пољској). Током 19. и 20. јануара 1916. године из Браунау ин Бемен у логор Кенигсбрик је транспортовано 3.175 српских заробљеника, 23. јануара у логор Золтау 1.200, нешто касније у логор Целе (Celle) 971, док их је из Хајнрихсгрин у Золтау пребачено 700. У овом периоду је и у логор Штаргард стигло 2.977 заробљеника, а крајем маја из Ашаха у Лехфелд њих 2.800. Интересантан је и податак да се током рата у немачком заробљеништву нашло само четири официра, пребачених из Аустроугарске у периоду између лета 1917. и пролећа 1918. године.⁵

3 На основу посредних и штурних података из извора може се само претпоставити да је било и појединачних случајева пребацивања интернираца из аустроугарских у немачке логоре током 1914. и 1915. године.

4 Миле Бјелајац, „Процена војних губитака Србије“, *Лексикон Првог светског рата у Србији*, Београд 2015, 358; Далибор Денда, „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова, Београд 2015, 22 (у даљем тексту: Д. Денда, *н. д.*).

5 John M. Stienen, „Captivity and Death Among the Serbian Prisoners of War Who Passed Through the Netherlands During the Great War“, у: Jelica Novaković–Lopušina i dr.,

Како је изгледао долазак у немачке логоре може се видети из неколико наредних сведочења заробљених српских војника.⁶ Миленко Пантелић, наредник, стар 28 година из Вреоца: *Након Ковина боравио сам четири недеље у Сатмару (Мађарска). Затим у логору Браунау, где сам провео две недеље. Услови у логору били су веома лоши. У јануару 1916. одвели су ме у Мајенбург (Meuenburg) Немачка, тамо сам боравио 3 месеца, а тамо је било.... исто као у логору Браунау. Из овог логора дошао сам у село Булаге где сам провео шест и по месеци код сељака; а онда сам поново одведен у Мајенбург. Коначно су ме послали у Нордернај (Norderney), на море, где сам морао да радим на ојачавању обале.*

Игњат Величковић, родом из Михајловца, смедеревски округ: *Из Ковина, Темшвара и Арада су ме одвели у Браунау, где сам провео месеци и по дана, потом су ме послали у Хамелн. Након Хамелна дошао сам у Бинербах (Bühnerbach) где сам остао три месеца. Затим сам доспео у село Оберланген (Oberlangen) (покрајина Хановер) где сам 26 месеци радио код једног сељака.*

Борисав Настасовић, војник при санитару: *Из Хајнрихсгринга сам одведен у Золтау, одакле сам након 14 дана, са 200 људи послат за Емден, где смо товарили угаљ на бродове. Тамо сам радио отприлике 6 недеља; онда сам послат у логор код Бинербаха, а одатле сам са 30 другова послат на Крупов посед код места Клаусхајде (Klausheide), где сам радио 28 месеци.*

Око броја укупно интернираних српских заробљених војника и цивила у немачке логоре постоје различити подаци у зависности од провенијенције и крећу се између 28.000 и 40.000. Званичне немачке податке о броју интернираних у периоду 1916–1918. година изнео је 1921. у својој опширној студији Вилхелм Деген (Wilhelm Doegen).

ur., „Tri decenije beogradske nederlandistike: kulturne veze između prostora jugoistočne Evrope i Nizozemlja, Beograd 2018, 203–204. Мали број официра Стинен тумачи с тим да они нису имали обавезу да раде и да није било економског интереса за њима јер је између Немачке и Аустроугарске постојао договор „пшеница за рад“, тј. Аустроугари су слали радну снагу, а Немци у замену одређену количину пшенице.

6 Henri Habert, *Iza bodljikave žice, po kazivanjima izbeglih Srba*, Beograd 2018, 19–22, 24 (у даљем тексту: Х. Хаберт, н. д.).

Табела 1. Укупно бројно стање ратних заробљеника из Краљевине Србије у Немачкој 1916–1918. по подацима В. Дегена, у које су урачунати и преминули, ослобођени и побегли⁷

Датум пресека стања	број заробљеника
10. 7. 1916.	25.876
10. 10. 1916.	26.605
10. 1. 1917.	26.261
10. 4. 1917.	25.968
10. 6. 1917.	25.865
10. 5. 1918.	26.549
10. 10. 1918.	27.908

Долазак Срба у логор Голцерн (Golzern) половином 1916. године, Kreismuseum Grimma, Немачка⁸

⁷ Wilhelm Doegen, *Kriegsgefangene Völker, Band I, Der Kriegsgefangenen haltung und schicksal in Deutschland*, Berlin 1921, 28 (у даљем тексту: В. Деген, н. д.). Видети и радове у којима се износе слични подаци: Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, London, New York, 2002; Jochen Oltmer, *Unentberliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918*, in: Hgb. von Stieg Forster, Bernhard R. Kroner und Bernd Weger, *Krieg in der Geschichte 24, Kriegsgefangene in Europa im Ersten Weltkrieg*, Paderborn, Munchen, Wien, Zurich, 2006.

⁸ Српски ратни заробљеници, њих 430, се први пут помињу у овом логору 10. јуна 1916. године, што значи да су стигли нешто мало раније.

Табела 2. Бројно стање заробљених војника из Краљевине Србије у појединим логорима на основу периодичних извештаја шпанске владе⁹

Логор	датум	бројно стање	на лечењу
Sagan	14. 3. 1916.	31	1
Minden	24. 3. 1916.	1.362	12
Heuberg	11. 4. 1916.	159	
Zwickau	14. 6. 1916.	18	
Zwickau	14. 9. 1916.	27	
Golzern	20. 9. 1916.	497	
Chemnitz–Hilfersdorf	13. 12. 1916.	1	
Altengrabow	10. 1. 1917.	1	
Cotbus–Merzdorf	14. 2. 1917.	5	
Gross–Poritsch	14. 2. 1917.	56	2
Cassel–Niederzwehren	9. 3. 1917.	934	
Manheim	28. 4. 1917.	4	
Lechfeld	28. 4. 1917.	3.494	
Stralkovo	8. 6. 1917.	1	
Bautzen	19. 6. 1917.	60	2
Langensalza	20. 2. 1917.	20	
Frankfurt Oder	2. 3. 1917.	448	3
Cotbus–Sielow	12. 2. 1917.	20	

⁹ *Rapports des délégués du Gouvernement Espagnol sur leurs visites dans les camps de prisonniers Français en Allemagne, 1914–1917*, Paris, 1918.

Табела 3. Бројно стање заробљеника из Краљевине Србије у логорима на дан 10. 10. 1918. године¹⁰

Логор	број војника	логор	број војника
Döberitz	7	Senne	28
Heilsberg 1	7	Limburg an der Lahn	427
Heilsberg 2	30	Güstrow	7
Altdamm	8	Parchim	1.991
Schneidemühl	17	Hameln	1.007
Stargard i Po.	2.069	Soltau	2.353
Brandenburg a H.	2	Cassel Niederzwehren	42
Cottbus	150	Langensalza	6
Crossen (Oder)	115	Heuberg bei Kaiseringen i. Baden	96
Frankfurt (Oder)	396	Danzig Troyl	1
Sagan	20	Worms	1
Sprottau	67	Saarbrücken	6
Stralkowo	34	Eichstädt	3
Lamsdorf	1.996	Erlangen	17
Neuhammer (Queis)	3.291	Landau (Pfalz)	274
Dülmen	9	Lechfeld	3.465
Friedrichsfeld bei Wesel	650	Bautzen	174
Minden	681	Chemnic–Ebersdorf	537
Münster 1.	42	Königsbrück	2.746
Münster 2.	121	Zwickau	34
Münster 3.	49	Ludwigsburg–Eglosheim	162
Ulm	2.496	Укупно заробљеника	25.634

¹⁰ В. Деген, н. д., 12–25.

Долазак Срба у логор Голцерн половином 1916. године,
Kreismuseum Grimma

Табела 4. Број заробљених официра и војника из Краљевине Србије који су се налазили у логорима за официре¹¹

Логори за официре	официри	војници
Trier	4	/
Straslund–Danholm	/	2
Ingolstadt	/	2
Bishofsverda	/	3
Ukupno	4	7

Подаци којима је располагала српска страна били су нешто другачији и већи у односу на немачке. У једном недатираном документу се наводи да је у Немачкој у 49 логора било интернирано 38.790 заробљеника, док бечки Црвени крст наводи податак да их је у фебруару 1918. године било 33.815.¹²

¹¹ Ibid.

¹² „Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes `a la Conférence de la Paix“, *Rapport sur les damages cause' a la Serbie et au Montenegro présenté `a la Commission des Réparations des Dammages*, Paris 1919, 21.

Табела 5. Бројно стање из недатираног документа у логорима и местима у Немачкој у којима су се налазили заробљеници из Краљевине Србије¹³

Логор или место	број	логор или место	број
Bautzen	210	Lechfeld i/Bayern	4.850
Casell Niederzwehren	65	Limburg a/D	541
Celle	445	Ludvigsburg Eglosheim	251
Chemnitz	673	Minden Westfahlen	780
Clausthal i/Harz	90	Münster I	50
Crossen a/O	192	Münster II	165
Frankfurt a/O	480	Münster III	55
Friedrichsfeld a/Cesel	950	Neuhammer	2.721
Fürsten Feldbrück-lcz	70	Parchim (Meclenburg)	3.350
Golzern	50	Sagan	105
Grabovka (Kreis Ratibor)	15	Schwald i/Bayern	15
Grafenwöhr	15	Sielow b/Cottbus	235
Grund i/Harz	72	Soltau b/Hanover	4.250
Grustrow Heckelburg	15	Sprottau	30
Hameln a/d Weser	1.150	Stargard (Pommern)	2.871
Hamzadorf	15	Strelkovo	7
Hauelberg	25	Tauberbischofsheim i/Baden	7
Helibronn	15	Traunstein i/Bayern	250
Heilsberg	55	Ulm a/D	4.300
Hauberg i/Baden	205	Ulm Festungshauptplatz	30
Klein Wengelin b/F ? (Meclenburg-Schwerin)	15	Ulm Seuchenl. Friedricshau	45
Königsbrück Ost	4.550	Wahn	400
Lamsdorf	3.400	Weingarten	45
Landau	450	Zwickau	45
Langensalza	170	Укупан број	38.790

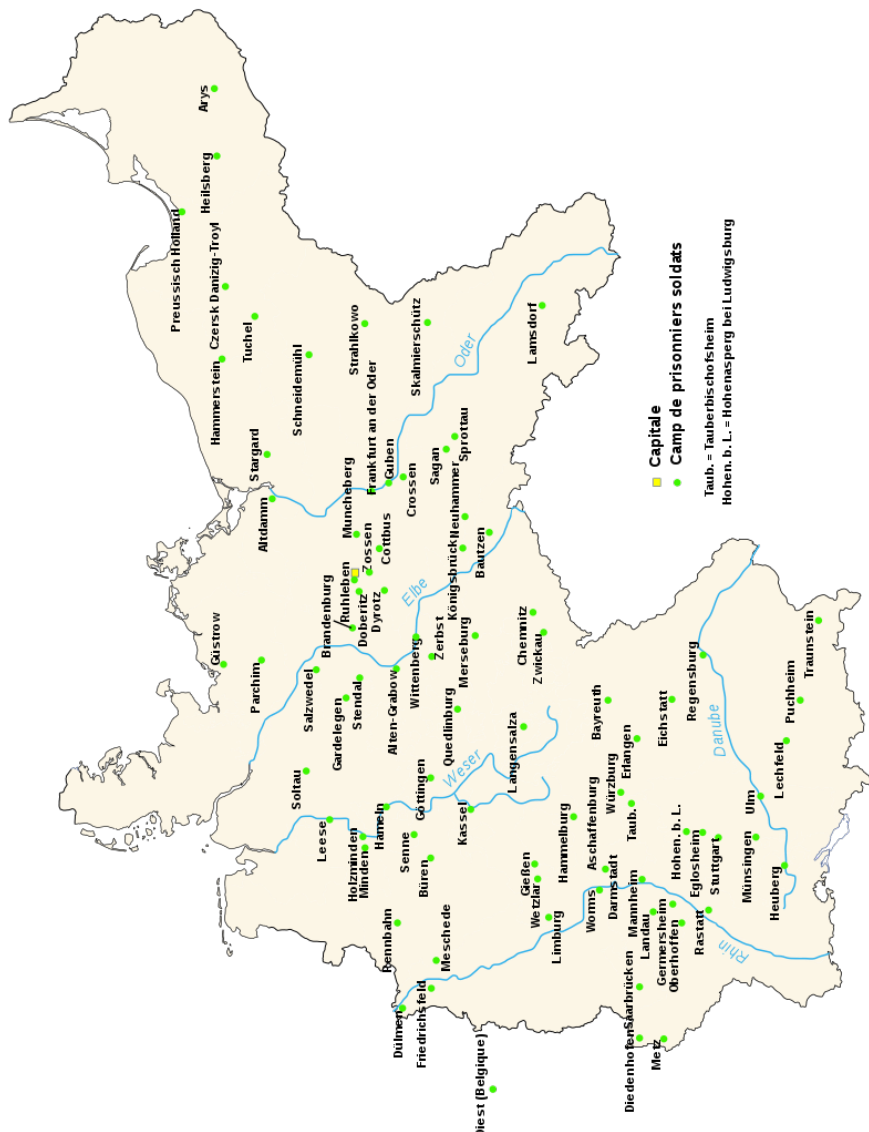
¹³ Н. Лукић, *н. д.*, 165. Логор Голцерн је распуштен у марту 1917. године и већина интернираца, осим стотинак њих који су остали да раде на изричит захтев послодаваца, премештена је у логор Хемниц, тако да је овај документ настао до половине 1916. године што је мање вероватно или између марта 1917. године и фебруара 1918. године што је извесније.

С друге стране, није могуће утврдити или приближно проценити колико је, уз заробљене војнике, интернирано и цивила. По подацима које износи Деген у немачким логорима је било интернирано 111.879 цивила из свих земаља Антанте – умрло их је 4.213. Од те бројке умрло је 43 српска цивила, што када се процентуално прерачуна у односу на укупан број значи да их је било интернирано до 2.000 максимално, што је била и процена владе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији у Паризу.¹⁴

Животни услови у логорима

Српски ратни заробљеници почели су да стижу у немачке логоре када су они већ били готово у потпуности изграђени и уређени. Нису се сусретали са проблемима какве су имали први савезнички заробљеници на почетку Великог рата у току 1914. и 1915. године, као и српски који су завршили у аустроугарским логорима у истом периоду. Исхрана, хигијенски услови, медицинска заштита у Немачкој су били на нешто вишем степену у односу на остале чланице блока Централних сила. Министарским декретом од 24. априла 1915. године било је утврђено да нормирана исхрана ратних заробљеника мора да садржи 85 грама протеина, 40 грама масти и 450 грама угљених хидрата по особи дневно. Међутим, како је у Немачкој и у годинама пре избијања рата недостајало хране у вредности од три милијарде марака, коју је морала увозити, то је уз велики број ратних заробљеника, што су пристизали и немогућност слободног увоза довело до значајних проблема у снабдевању са којима се та земља суочавала. Једно од решења било је увођење разних замена превасходно за хлеб који се уместо од белог брашна правио од црног, мешаног са кукурузним или кромпировим брашном. Уместо хлеба често је сервиран сушени или свеже кувани кромпир који је чинио основу исхране заробљеника у Немачкој. У просеку се добијало између 750 и 1.200 грама кромпира дневно по човеку. Када су то могућности дозвољавале за исхрану је давано и свеже поврће док га је било, а затим конзервирано (најчешће боранија и кисели купус) или сушено. Воће је било најмање заступљено у исхрани, а као замена за свеже дељено је сушено воће. Исхрана је садржала и обрано млеко као додатак за кафу или какао, сир од обраног млека и павлаку, док је путер био резервисан само за официре, али као скуп и тражен артикал и њима би се ретко нашао трпези. Месо

14 В. Деген, *н. д.*, 57; Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes `a la Conférence de la Paix, 22.

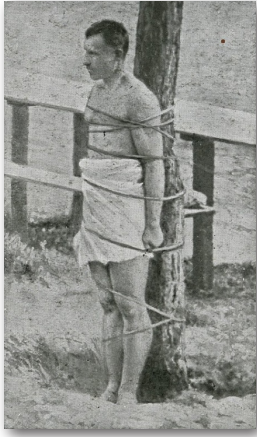
Логори за ратне заробљенике из држава Антанте у Царевини Немачкој 1914–1919. године (<https://www.familles-de-quintenas.com/blesses-et-prisonniers> (приступљено 25. 8. 2019)).

у количини од 120 грама са костима или 100 грама без костију требало је по плану да се припрема једном недељно, док је у истом периоду требало да се на јеловнику нађе и 100 грама кобасице, обично крвавице. Међутим, како је рат одмицао, месо је све мање било заступљено у исхрани тако да се месни оброк свео на један недељно и то од свежег или још чешће замрзнутог коњског меса које је још пре рата увезено из Аустралије. Димљено месо и сланина и коришћени су у мањим количинама и служили су тек да дају укус куваном оброку. Као замена за месо коришћена је риба, нарочито харинга. Исхрана заробљеника у Немачкој и поред свих проблема била је таква да је задовољавала њихове најминималније животне потребе.¹⁵

Заробљеници који су све време боравили у логорима коришћени су на радним дужностима у склопу додатног проширења, уређења и његовог одржавања. Асфалтирали су или бетонирали прилазне путеве и стазе унутар логора, постављали жицу, градили зграде и бараке итд. Неки су пак спремали дрва за огрев, истоварали угаљ, одржавали чистоћу у логору, радили на одржавању путева, подизању поште и пакета и сл. Висошколовани заробљеници и подофицири радили су као тумачи, старешине барака, писари и ордонанси, делиоци поште и живежних намирница, као и одговорни за заробљеничке спискове пред управом логора. Уколико су заробљеници имали завршене школе медицинске струке ангажовани су у лазаретима (болницама) и логорским амбулантама. Занатлије попут обућара, столара, кројача или водоинсталатера, коришћени су за рад у логорским радионицама. Неки заробљеници су били ангажовани као зидари или физички радници на грађевини или код дрводељских радова и послова сличне врсте. Ратни заробљеници у Немачкој у складу са чланом 6. Хашке конвенције о обичајима рата на копну могли су бити употребљавани и ван логора као радна снага у корист земље у чијем заробљеништву су се налазили. Од 15. јануара 1915. године било је предвиђено њихово ангажовање и у индустрији и ратној привреди уопште. У Немачкој је 1. августа 1916. године 90% свих ратних заробљеника било ангажовано у производњи – више од три четвртине директно у ратној привреди; 750.000 у пољопривреди и око 330.000 у индустрији. Годину дана касније, у пољопривреди су била запослена 856.062 а у индустрији 392.562 ратна заробљеника. У најтежим условима радило је свакако око 170.000 заробљеника ангажованих на раду у рудницима. Они су тада чинили 15% свих упослених у привреди Немачке. Потребно је указати и

¹⁵ Д. Денда, *н. д.*, 31. Видети о исхрани у немачким логорима опширније у: В. Деген, *н. д.*, 58–66.

на податак да су и српски подофицири у заробљеништву у Немачкој, не рачунајући капларе, барем номинално били ослобођени од рада и могли су радити само уколико су се добровољно за то определили.¹⁶

Дисциплина у логорима је била на високом нивоу и заробљеници су и за најситније прекршаје логорске дисциплине били кажњавани углавном ударцима и батинама. Једна од универзалних мера кажњавања било је и везивање уз стуб на два или више сати.

Непознати заробљеник привезан за стуб
у логору Ламсдорф
(scholarworks.wmich.edu/wwi_pow_camps)

Сведочења српских интернираца о животу у логорима

Као илустрацију за услове живота у логорима и на имањима и радним дужностима широм Немачке приказаћемо неколико сведочанстава које су оставили бивши интернирци. Александар Митић из Великог Градишта био је пребачен у логор Ван (Wahn) код Келна у коме је провео три месеца и одакле је послат у Штајфелд код Херцогенрата у близини Ахена (Steinfeld, Herzogenrath, Aachen). Од 400 заробљеника који су тамо били заточени, било их је педесет српског порекла: *Снавали смо у некој врсти подземне просторије, на поду, нас педесеторица заједно на веома малом простору. Због лаког ваздуха са испарењима, атмосфера је била као у рерни, а у тој „просторији“ ширио се неописив смрад, који није могао да се проветри, будући да је изричито било забрањено да се отварају прозори. Поред тога, тамо је врело од свакојаке гамади. Били смо присиљени да радимо у руднику каменог угља „Адолф“, у близини Штајфелда, и били смо подељени у две групе. Једна група морала је да ради дању, а друга ноћу. Храна коју смо добијали била је ужасна: ујутру бисмо добили 200 грама хлеба и неке блатњаве воде, коју су звали „кафа“, а којом чак ни чизме не бих чистио. Сваки дан су пљуштали ударци песницама, шутирање, ударци бичем намењени оним храбрима који би се усудили да затраже мало више хране, након што су редовна следовања била подељена. Након што би их испребијали, затва-*

¹⁶ Д. Денда, н. д., 32–33.

рали су их у одвојене ћелије. Морали смо изнова, по цео дан, да радимо у рудницима, без паузе, а тамо смо до колена били у блату и води. У време „ручка“ добијали смо следовање топле текућине, коју су звали супа, и по пола литре „кафе“. Дисциплина, којој смо били подвргнути, била је нељудска, а жестина којом су нас кажњавали често је имала карактер стравичног огрешења о свог ближњег. На пример, мучење до смрти, ту мислим на српског заробљеника, Војислава Рисимовића, који је умро у заробљеништву 19. марта 1917. Тај човек, стар 45 година, претрпео је најужасније мучење, а ударцима тољагом и убодима бајонетом био је присиљен да ради најтеже послове. Једног „лепог“ дана се разболео па се обратио логорском лекару и замолио за поштеду од рада. Али доктор га је, ипак, присилио да оде у рудник. Догодило се оно што се и могло очекивати. Рисимовић је изгубио свест и срушио се. Након што су га саборци повратили свести, морали су јако да га трљају како би му поново покренули крвоток, вратио се у логор где га је немачки подофицир назвао „српском свињом“. Пребледео од беса, нечовечни подофицир, присилио га је да оде до откривеног дела логора и да тамо лежи сат времена у снегу, под сталном претњом стражара наоружаних бајонетима, који би га убадали ако би се усудио да се мрдне. Два дана касније Рисимовић се срушио и више није ни устао. Прехладио се од лежања у снегу и умро је од јаке упале плућа.¹⁷

Миленко Пантелић из Вреоца: Људи са којима смо радили били су углавном сиромашни и присиљавали су нас да радимо без прекида. Хранили су нас ко да смо свиње. Ујутро смо добијали мало куваног кукуруза и мало парче хлеба.. поподне кувани кромпир са мало соса. Увече смо добијали исто што и ујутру. Добијали смо 250 грама хлеба дневно. То је био црни хлеб пун сламе и песка.¹⁸

Јеротије Жупац из Новог Села: Људи су у логорима имали веома лош третман, стражари су тукли наше војнике. Терали су нас да чистимо канализацију. У то време нисмо примали никакве пошмиљке животних намирница.“ Жупац је радио у селу Крицин код сељака Ханса Шмита, од 12. септембра 1917. до августа 1918. године. Примао је 30 пфенига дневно и за јело добијао: ујутру: шољу цигуре без шећера и кришку хлеба од 100–150 грама, по подне: шећерну репу, купус или боранију, увече: чорбу од кукуруза, кришку хлеба и шољу цигуре. Морао је

¹⁷ Х. Хаберт, н. д., 12–14.

¹⁸ Tatjana Vendrig, Fabijan Vendrig, Džon M. Stinen, *Srpski vojnici umrli u Holandiji 1917–1919*, Požarevac 2018, 9–11 (у даљем тексту: Т. Вендриг, Ф. Вендриг, Џ. Стинен, н. д.).

да обавља страшно тежак посао и да устаје у пола четири ујутру. Примао је и животне намирнице од Српског комитета, које су биле слане у логор код Нордена (Norden).¹⁹

Милутин Стефановић је из Аустрије био пребачен у логор Хамелн у коме је исхрана била нешто боља, а српским интернирцима су помагали француски и енглески војници који су с њима делили све пошиљке које би добијали. Из Хамелна је пребачен у логор Бинербах. Стефановић сведочи: *Један немачки генерал посетио је 21. априла 1916. логор у Бинербаху. Када нас је питао зашто смо тако слаби, одговорили смо му да је разлог томе несташица хлеба. По његовој наредби добијали смо кратко време већу порцију, али убрзо смо се вратили на старо следовање. Данима када нисмо радили ван логора, одржавала се војна вежба, под командом српских подофицира, а по наредби заповедника логора. Заповедник логора би редовно с подофицирима и војницима присуствовао вежбама. Након сат времена вежби, наш наредник нам је дао 10 минута паузе. Заповедник упита преко једног од својих подофицира зашто су вежбе прекинуте. На одговор да је то према правилима одржавања вежби у нашој војсци, заурла како су та правила овде безвредна и нареди да се вежбе понове без паузе. Стражар је марширао с оружјем у рукама поред нас ударајући кундаком оне који од умора нису могли да наставе, што је ужасно засмејавало команданта и његово особље.*²⁰

Ђорђе Вукосављевић родом из Крагујевца у првом писму супрузи Лепи из октобра 1917. године између осталог пише: *Ево данас година дана како се налазим у једном месту на раду са тридесет и шест Срба, једним Русом и једним Енглецом. Сви ме добро поштују, а такође и ја њима враћам поштовање. Драга Лена, пакет који си ми послала добио сам десети дан. Дакле од нас тридесет и шест Срба који смо овде, ја сам први који сам добио пакет. Пакет је мене изненадио када сам прочитао адресу, а што је главно дирљив је исувише био. Хлебац који си послала сваки га је Србин узео у руке, прекрстио и пољубио, ту су настале сузе радованке. У оваком радосном дану и знаменитом и дирљивом часу поделио сам брацки хлебац и са мојим људима појео.*

У последњем писму из јуна 1918. године између осталог пише и да је одвојен од Срба, са којима је провео две и по године: *Одвојен сам од њих и отеран међу Французе, Енглеце, Белгијанце и Русе, те нити ја знам шта они мени говоре нити они знаду шта ја њима говорим. Мој растанак са мојим људима био је дирљив. Мој данашњи живот бедан је а и опасан*

19 Х. Хаберт, н. д., 26.

20 Ibid., 17–18.

је за мој вид. Иначе не видим на лево око а и овом другом прети опасност од овог рада. Драга Лена, ако не добијеш скоро моја писма, знај да нисам више жив. Јер волијем и умрети сада него доцније слеп ићи по свету. Ћорав човек не ради у руднику. Ако се избавим одавде јавићу ти.²¹

Иако је ситуација била нешто боља него у аустроугарским и бугарским логорима, живот у њима као што се види из претходних сведочанстава није био лак и био је на ивици физичке егзистенције. О лошем стању и животу у логорима Срба заробљеника сведоче и забелешке људи из мисија YMCA (Young Men's Christian Association – Хришћанска заједница младих људи) и Међународног комитета Црвеног крста који су током рата обилазили ове логоре. Војин Настасијевић, члан српског комитета за помоћ у Халбеу (Halbe) у близини Берлина и заробљеник, у писму у којем се захваљује на помоћи YMCA између осталог истиче: *У овом тренутку вам се захваљујемо у име прималаца пакета који су нам већ послани. Видео сам старе војнике, ветеране четири рата, са сузама у очима. Бог ће Вас за ово сигурно наградити. Постоје толико неопходних ствари, да их не могу све именовати. Велики део Срба је стар и слаб, а део и значајно болестан. Нико од њих не прима никакву помоћ и били бисмо вам веома захвални ако бисте могли да им помогнете на било који начин. Најпожељнија ствар би била да им се обезбеде нешто посебно хранљиво: месо, сланина, шећер, пиринач, конзервирано поврће.*²² У следећем писму Настасијевић између осталог пише: *Добили смо вашу љубазну помоћ од 8. новембра што нам је много значило да видимо да нисмо посве запостављени. Бог брине о нама и добри хришћани нас не заборављају. За сваки дар, било да је велики или мали, бићемо вечно захвални.*²³

Алфред Ловри млађи (Alfred Lowry, Jr.) секретар YMCA који је током 1917. године посетио више десетина логора у Немачкој бележи: *Затвореницима сам послао фудбал, књиге и за читање и за школу, игре као што су шах, даме, домине, лото, оркестар музику итд. Услови које налазим у разним логорима су прилично константни за три националности и могу се сумирати на следећи начин: Французи, одлични (иако имају највише жеља); Руси, сиромашни; Срби, безнадежно сиромашни. Ова констатација се не односи на третман немачких званичника према заробљеницима, већ се односи на пријем писама, пакета и новца од куће. У случају Срба пожељно да се створи посебан фонд из ког им би се*

21 Т. Вендриг, Ф. Вендриг, Ц. Стинен, н. д., 17–22. Вукосављевић је умро током повратка кући непосредно по окончању рата у Холандији.

22 *For the millions of Men now under Arms*, 10, 1917, 49.

23 *For the millions of Men now under Arms*, 11, 1917, 47.

олакшавао живот у логорима. Многи од њих су на ван домова скоро пет година током којих нису видели ни кућу ни породицу. Међу затвореници су мушкарци са седамдесет и више година и најмање у једном логору је неколико случајева смрти узроковано управо због старости заробљеника. У логору Траунштајн где су смештени цивили потребна је одећа, док сам у логору Лехфелд распоредио новац који сам донио са собом од пријатеља у Америци – по две марке за 120 најстаријих међу њима, онама који нису могли да оду на посао и тако мало зараде нешто. Биће ми олакшање ако будемо у стању да то учинимо нешто стварно помоћи овим јадним Србима.²⁴

Бекства из логора у Немачкој

У периоду 1916–1918. година из логора у Немачкој ослобођено је 211, а побегло 637 српских војника и то у неутралне државе са којима се Немачка граничила, у Холандију, Данску и Швајцарску. Подаци о броју побеглих за сада су истражени само за Холандију. Тамошње дневне новине у су известиле о најмање 165 побеглих – петорица су умрла пре завршетка рата; први током бега на граници, друга два од болести, један од гушења карбон моноксидом, а један под непознатим околностима док је радио у фабрици стакла.²⁵ Већина ових ратних заробљеника је дошла из области под контролом 10. војног корпуса у провинцију Хановер (на граници са холандским покрајинама, Гронинген, Дренте и северним делом Оверајсела) који је имао велики број ратних заробљеника који су радили на копању тресета или на фармама, дакле на отвореном, ван кућа. По свој прилици само је четири или пет ратних заробљеника прешло границу која је била под контролом армије 7. корпуса (која се граничила са јужним делом Оверајсела, Хердерланда и северног дела Лимбурга). Број који је побегао са подручја 8. војног корпуса у Кобленцу (гранично са Лимбургом), није најјаснији. Свих 18 Срба који су стигли у Лимбург у лето 1916. године, пријављени су у Мастрихту који се директно не граничи са Немачком.²⁶

Холандске новине су 9. јула 1917. године донеле следећу вест: Један непознат човек, *вероватно српске националности преминуо је у Њу Статензелу (општина Берта) на обали Вестерволдсеа, која се граничи са Немачком и Холандијом на североистоку земље. Није јасно да ли*

24 *For the millions of Men now under Arms*, 11, 1917, 47–48.

25 J. Stienen, 206.

26 Т. Вендриг, Ф. Вендриг, Ц. Стинен, *н. д.*, 14.

се он утопио или га је убила немачка стража. Био је сахрањен 2. јула 1917. године на гробљу Њу Берта. Градоначелник места је 21. августа 1918. године поставио споменик са следећим текстом на гробу: *Toen de ze kriegsgevangenen Servier uit Deutschland vlood/ Vond hin aan d'evervan het landder vrijheid zijnen dood.* (Када је овај српски ратни заробљеник побегао из Немачке, затекла га је смрт на обали земље слободе).²⁷

Заробљеник Драгутин Стојановић је 18. марта 1918. године стигао у болницу Светог Франциска (Senkt Franciskus Gasthaus) у Ротердаму, где му је била дијагностификована универзална туберкулоза (tuberculosis universalis). После 179 дана у болници он је преминуо 7. септембра 1918. године и био је сахрањен 10. септембра на општем гробљу у Ротердаму (Croswijk).²⁸

Осим у Холандију било је бекстава и у Швајцарску, углавном из логора који су се налазили близу границе. Током 1916. или почетком 1917. године пет Руса и један Србин у групи покушала је да уђе у Швајцарску након бекства из логора у Улму. Бег није успео они су ухваћени и интернирани у логор Клајнминхен (Kleinmünchen) у Аустрији.²⁹

Бегунци из логора у Улму

(<https://www.flickr.com/photos/drakegoodman/4164766152/in/photostream/>)

²⁷ Ibid., 14–15. Споменик више не постоји, али се гроб и даље налази на истом месту.

²⁸ Ibid., 15–16.

²⁹ <https://www.flickr.com/photos/drakegoodman/4164766152/in/photostream/> (приступљено 3. 9. 2019). На приказаној фотографији–разгледници која сведочи о овом догађају је шест мушкараца за које се каже да су Руси. Један од њих је обучен као српски војник са шајкачом на глави (стоји друг с лева) и највероватније је био Србин.

Током 1918. године забележена су и бекства из логора Штаргард у данашњој Пољској: Драгољуб Марковић, 27 година, Коњичка дивизија, из села Радјева, побегао јуна 1918; Данило Симић, 25 година, 3. артиљеријски пук из Мраморца, побегао 10. јуна 1918; Миладин Станковић, 40 година, мунициона колона из Брзе, побегао у септембру 1918; Милојко Станковић, 32 године, 5. пук, из Радинаца, побегао у мају 1918; Драгутин Ранисављевић, 25 година, 8. пук, из Александрова, побегао у септембру 1918, као и многи други, а већина је то урадила у децембру 1918. године.³⁰ С обзиром да је овај логор прилично удаљен од неутралних земаља, за сада није могуће утврдити која је била крајња дестинација бегунаца и преко које земље су се евентуално касније вратили у домовину.

³⁰ *Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у првом светском рату, архивска грађа војног архива*, Београд 2019 (у даљем тексту: *Попис Војног архива*).

2. ЛОГОРИ У КОЈИМА ЈЕ БОРАВИО ВЕЋИ БРОЈ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, ИЗБОР

За време Великог рата логори за заробљенике (Kriegsgefangenen-lagers) били су у надлежности двадесет пет армијских области (корпуса) на које је Немачка била подељена. Логори су се делили на Mannschaftslager (логор за војнике и подофицире), Offizierslager (логор за официре), Internierungslager (логор за цивиле) и Lazarett (војна болница). Српски ратни заробљеници били су интернирани у више од 30 логора који су пак били различите величине и капацитета. Известан број логора који су током Првог светског рата били на немачкој територији данас се налазе у Пољској.

Табела 6. Листа већих логора у којима је било српских заробљеника, по окрузима армијских области са њиховим седиштем:

Армијска област-корпус	седиште области	већи логори
Garde de Corps	Berlin	
I Army Corps	Königsberg	
II Army Corps	Stettin	Altdamm, Stargard
III Army Corps	Berlin	Merzdorf, Frankfurt an der Oder, Havelberg
IV Army Corps	Magdeburg	
V Army Corps	Posen	Sprottau
VI Army Corps	Breslau	Neuhammer, Lamsdorf, Beuthen, Glogau
VII Army Corps	Münster	Minden, Friedrichsfeld bei Wesel, Heilsberg
VIII Army Corps	Coblenz	Limburg an der Lahn, Aachen, Wahn
IX Army Corps	Altona	Parchim
X Army Corps	Hannover	Hameln, Soltau, Aurich
XI Army Corps	Cassel	
XII Army Corps (I Royal Saxon Corps)	Dresden	Königsbrück, Bautzen

Армијска област-корпус	седиште области	већи логори
XIII Army Corps (Royal Wuerttemberger Corps)	Stuttgart	Heilbronn, Münsingen
XIV Army Corps	Karlsruhe	Rastatt, Weingarten
XV Army Corps	Strasburg	
XVI Army Corps	Metz	
XVII Army Corps	Danzig	
XVIII Army Corps	Frankfurt-am-Main	
XIX (II Royal Saxon Corps)	Leipzig	Chemnic-Ebersdorf
XX Army Corps	Allenstein	
XXI Army Corps	Saarbrücken	
I Royal Bavarian Corps	München	Lechfeld
II Royal Bavarian Corps	Würzburg	
III Royal Bavarian Corps	Nürnberg	
Württemberg		Ulm, Heuberg

Сви ти логори заслужују детаљнију и много комплекснију историографску обраду, а у овом раду, и то само у основним цртама, биће приказани они у којима је би заточен већи број ратних заробљеника из Краљевине Србије.

Хамелн (Hameln)

Логор Хамелн формиран је почетком рата на великом плацу за обуку војника удаљеном око километар од истоименог града и био је под управом 10. армијског корпуса са седиштем у ХанOVERу. Први заробљеници у логор су доведени у септембру 1914. године и то су били Белгијанци, њих 189, а како бараче за смештај још увек нису биле изграђене они су сами себи морали ископати земунице у којима су спавали. У октобру је стигао нови контингент заробљених Белгијанаца, Француза и Британаца тако да је тада у логору било око 7.000 војника и 1.700 цивила. У новембру 1914. године они се усељавају у 84 бараче које су служиле као спаваонице. Осим тога, било је још 20 функционалних барака, у четири су биле кухиње, пошта, болница, за прање, дезинфекцију и др. Укупан смештајни капацитет логора био је за око 10.000 људи. Крајем 1914. године у логор стижу и руски заробљеници који су смештени у засебни,

северни део логора. У октобру 1915. данско-руска делегација Црвеног крста ту затиче само 1.100 војника и 25 цивила а у болници 75 војника и три цивила и четири ухваћена руска бегунца. Осталих 9.000 заробљеника било је распоређено на рад у индустрији или пољопривреди. Командант логора био је генералмајор Влок (Block). У првој половини 1916. године у логор стижу и заробљени српски војници који су смештени у северни део у коме су били Руси. Они су били одвојени од осталих, који са њима нису имали контакт.

У логору Хамелн током рата је умрло укупно 999 заробљеника: Руса 714, Француза 115, Енглеза 68, Срба 43 (49), Италијана 36 и Белгијанаца 23. Сви они су били сахрањени на логорском гробљу на коме је 1917. године подигнут заједнички споменик свим умрлима с натписом: *Енглески, белгијски, француски, италијански, румунски, руски и српски ратни заробљеници умрли у заточеништву. Ваши другови.* После рата 1925/26. године мањи број тела је ексхумиран, а на логорском гробљу су сахрањени српски и руски војници, као и два белгијска. Логорско гробље је у међуратном периоду инкорпорирано у новоформирано Wehl на коме се данас налази заједнички споменик и гробови српских логораша.³¹

Логор Хамелн

(<https://www.flickr.com/photos/128750383@N03/page2>, Stadtarchiv Hameln)

³¹ <http://www.hamelner-geschichte.de/index.php?id=59> (приступљено 20. 8. 2019); <http://www.geschichte-hamelnde/ersterwkhm/artikel/dwz03.php> (приступљено 20. 8. 2019); <http://www.gelderblom-hamelnde/historischeortehamelnde/wehl/historischeortefhwehlhintergrund05.php?name=hofhwehlhintergrund05> (приступљено 20. 8. 2019).

Детаљ са једне од посета представника Црвеног крста логору Хамелн (<https://www.flickr.com/photos/128750383@N03/page2>, Stadtarchiv Hameln)

Золтау (Soltau)

Насеље Солтау налази се на простору познатом под именом Линебуршка пустара (LüneburgerHeide) по граду Линебергу (Lüneberg), док је сам логор био на подручју засеока Фридрихсек (Friedrichseck). Логор је припадао 10. армијском корпусу, а командант је био генерал–мајор З. Д. Рубесамен (Z. D. Rübesamen). Логор су од августа 1914. подизали белгијски цивили који су присилно довођени највише из града Соигниес (Soignies) и белгијски ратни заробљеници. Први део завршен је до јесени након чега се одмах кренуло са изградњом другог дела који је завршен крајем зиме 1914/15. године. То су у ствари била два логора са сопственим водоводом и извором електричне енергије. Укупно је било 70 барака, оба засебна дела су била опасана двоструким редом бодљикаве жице, док је између њих ишла улица звана Мителштрасе (Миттелстраße).³² Кроз логор је током Првог светског рата прошло 73.897 интернираних: Француза 27.465, Руса 26.261, Белгијанца 11.373, Енглеза 4.703, Срба 2.353, Италијана 1.232, Португалаца 114, Румуна 91 и 215 цивила.³³

32 <https://www.geschichtsspuren.de/artikel/35-lager-zwangsarbeit/92-lager-soltau.html> <https://www.volksbund.de/kriegsgraeberstaette/soltau-ahlfen-kriegsgefangenenfriedhof-1-weltkrieg.html> (приступљено 22. 8. 2019).

33 Michael Grube, *Lager Soltau*, <https://www.geschichtsspuren.de/artikel/lager-zwangsarbeit-/92-lager-soltau.html> (приступљено 22. 8. 2019).

Леполд Винсент, заробљеник из Белгије долазак српских заробљеника почетком 1916. године овако је описао: *За време мог боравка у Золтауу, био сам сведок једног од најтужнијих призора којег сам икада видео: долазак Срба. Никада нећу заборавити ту језиву параду. Исицрпљени, мршави, тетурали су се на смрт оронули. Неколико километара ходали су користећи последње атоме снаге; сви су они желели да заузму одговарајуће место и падну. Гледајући њихове очајничке погледе, давали смо им нешто хлеба, било какву врсту хране. Стражари би пожурили да их спрече у томе претећи им бајонетима. Али Срби, мање пасивни од Руса, устајали су усправно, искричавих очију, и одбијали поносно њихове чуваре.*³⁴

Логор Солтау

(<http://www.heemkundetervuren.be/documenten/Soltau/SoltauKampStraat.jpg>)

У логору Золтау умрло је око 1.400 интернираца од којих је на логорском гробљу у Алфтену (Ahlften) сахрањено укупно 859: 780 Руса, 70 (77) Срба, пет Румуна и четири Португалца.

³⁴ *Le camp de Soltau*, <http://1418.aml-cfwb.be/chronologie/1917/03/vincent>. (приступљено 22. 8. 2019).

Логор Солтау

(<http://www.heemkundetervuren.be/documenten/Soltau/SotauWachtToren.jpg>)

Споменик свим умрлим интернирцима на гробљу у Солтау

(<https://kriegsgraeberstaetten.volksbund.de/friedhof/soltau-ahlften-kriegsgefangenenfriedhof-1-weltkrieg>)

Кенигсбрик (Königsbrück)

Логор Кенигсбрик налазио се у близини истоименог града у покрајини Саксонији и био је под јурисдикцијом 12. армијског корпуса са седиштем у Дрездену. Изграђен је током лета 1914. године са смештајним капацитетом за 15.000 људи. Први заробљеници стигли су увече 27. августа 1914. године и било су то француски војници. Српски ратни заробљеници долазе у Кенигсбрик у периоду јануар–мај 1916. године, углавном из логора Браунау ин Бемен. Припадници сваке нације понаособ били су распоређени у засебном делу логора и нису долазили у контакт са осталима. У септембру 1918. српски заробљеници су на гробљу подигли споменик својим преминулим друговима у овом логору. Сличне споменике подигли су и припадници осталих нација интернираних.

Илустрације ради, једна скулптура приказује српског војника који се уздиже са земље. Фигура је постављена на масивној гранитној бази димензија 3,40 x 2,50 x 2,5 м. Споменик је извајао Француз Едмонд Делфо, освештао га је руски свештеник, а открио 4. септембра 1918. године командант логора, мајор Ланге (Lange). На подножју постоља споменика стоји натпис *Српски ратни заробљеници – Ваши другови – 1916–1918–за домовину*.

Током Првог светског рата у логору је умрло 724 интернирца који су сахрањени на логорском гробљу: 225 Руса, 182 Италијана, 176 (183) Срба, 132 Француза, седам Британаца, један Белгијанац и један Американац. Међу умрлима су били припадници других националности: Пољаци, Украјинци, Белоруси и руски Немци, који су углавном уписивани као Руси. На гробљу су остали Руси и Срби, док су остале нације у међуратном периоду ексхумирале своје преминуле.³⁵

³⁵ <http://www.geschichtsverein-tuep-kb.de/Kriegsgefangenenfriedhof/kriegsgefangenenfriedhof.html> (приступљено 2. 9. 2019).

Логор Кенигсбрик, српски део

Логор Кенигсбрик, српски део

Логор Кенигсбрик, српски интернирци испред кухиње

Логор Кенигсбрик, српски оркестар

Све претходне фотографије за логор Кенигсбрик преузете су са блога: Предраг Поповић, *Der Ersten Weltkrieg 1914-1918 Serben, Kriegsverbrechen von österreichisch-ungarischen (Kroaten+Bosniaken) bulgarische und das Deutsche Reich* (<https://www.flickr.com/photos/pegiobgd/14430643003/in/photostream/>).

Отварање споменика умрлим српским интернирцима у Кенигсбрику
(<http://www.paluba.info/smf/index.php?topic=27940.75>)

Пархим (Parchim)

Логор Пархим налазио се југозападно од Хамбурга и Шверина у близини Балтичког мора и био је под јурисдикцијом 9. армијског корпуса са центром у Алтони. У њега су прво интернирани Французи, Руси, Белгијанци и током 1916. године и Срби. Логор је номинално имао капацитет за смештај 25.000 људи и био је један од већих у Немачкој. У њему је у једном моменту било око 15.000 савезничких војника који су смештени у 250 дрвених барака, док а оближње насеље Пархим бројало је само 9.000 становника. Крајем рата командант логора био је пуковник Коте (Kothe). Логор је имао електрично светло, две болнице и амбуланту, а припадници сваке нације могли су у сопственој кухињској просторији да спремају за себе оброке. Затвореници су имали на располагању радионице на којима су могли изграђивати рукотворине и евентуално од продаје зарадити нешто. Међутим, морали су обављати и присилни рад на сечи дрва, у пољопривреди иу оближњим предузећима, док је изван број заробљеника слат у радне логоре у покрајину Шлезвиг Холштајн (Schleswig-Holstein). На бројном стању у једном моменту било је укупно 52.568 затвореника – 51.000 било је расподељено у 5.900 одељења рада, док је у логору боравило само 1.568 заробљеника.³⁶

У логору Пархим умрло је 114 (121) интернираца из Краљевине Србије.

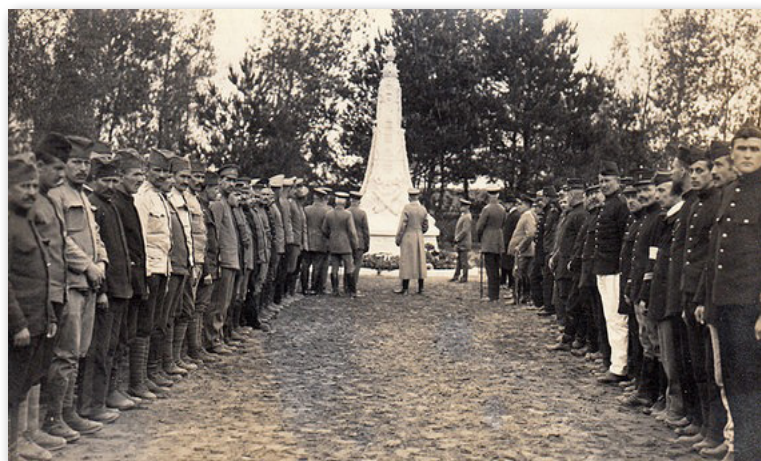

Логор Пархим

³⁶ <http://www.histoire-passy-montblanc.fr/histoire-de-passy/de-la-prehistoire-aux-xxie-s/la-guerre-de-1914-1918/bilan-de-la-grande-guerre-pour-passy/camps-des-passerands-prisonniers-de-guerre-en-14-18/> (приступљено 2. 9. 2019); <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Im-Kriegsgefangenenlager-bei-Parchim,kriegsgefangenenlager104.html> (приступљено 2. 9. 2019).

Логор Пархим

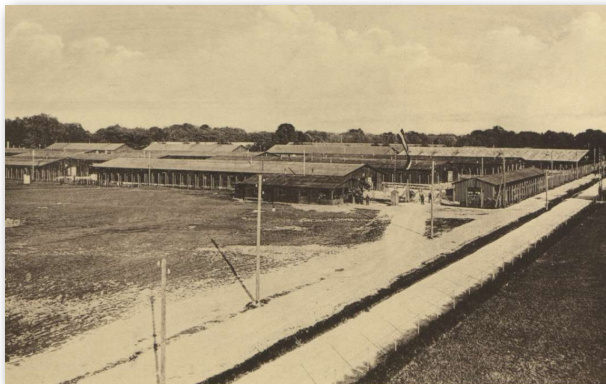

Споменик умрлима у логору Пархим, лево с почетка стоје српски интернирци
Све фотографије логора Пархим преузете су са: <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Im-Kriegsgefangenenlager-bei-Parchim,kriegsgefangenenlager104.html>, приватна колекција Герхарда Шмита (Gerhard Schmidt) из Пархима.

Улм (Ulm)

Логор Гансвисен (Gänswiesen - Гушчија ливада) налазио се на истоименој локацији у граду Улму и био је под јурисдикцијом војне области Виртемберг. Одлука о подизању логора донета је 29. августа 1914. године, када је наређено пребацивање и смештај првих 3.600 заробљеника чији је задатак био да наставе са даљом изградњом логорског комплекса. Планирано је да логор може да прими између 5.000 и 20.000 интернираца, а кроз њега је у периоду 1916–1918. година прошло више

од 20.000 заробљеника, међу њима и око 2.500 из Краљевине Србије. Већи део логора је изграђен током септембра 1914. године, био је ограђен оградом од двоструког реда бодљикаве жице, при чему су и поједини делови унутар њега били међусобно одвојени бодљикавом жицом. Због тога је и дошло до грубе поделе логора на логор–север и логор–југ. У циљу повезаности разних делова логора постављено је 35 капија које су биле под сталном стражом. Ово је гарантовало контролу кретања заробљеника по логору, а самим тим, како културну тако и етничку одвојеност пет националних група које су биле интерниране у Улм: Руси, Французи, Италијани, Срби и Румуни. Пет других капија повезивало је овај херметички затворени логор са спољним светом. У сваком појединачном делу логора уз бараке за становање направљени су умиваоници, бунари за снабдевање водом и шест тоалета. Затвореници су обављали разне врсте послова унутар самог логора, или у његовој непосредној близини. Тако је, на пример, у две смене по 50 затвореника дневно радило на тврђави горњег Езелсберга (Eselsberg), али и на цивилним постројењима и путевима у околини попут деонице пута од Улма до Манхајма у Бефингену на којој је било ангажовано 200 људи. Већина затвореника била је пресељена из логора у „радне групе – команде“ од по највише 100 људи за пољопривредне послове, а до 1.500 људи за рад у индустрији. Током 1918. године постојало је 3.000 оваквих група на целој територији Јужне Немачке, у којима је било распоређено до 25.000 заробљеника из Улма. Том приликом је удаљеност од базног логора играла занемарујућу чињеницу па је она као у случају дрвне индустрије Гросхолцлојте у Алгау (Großholzleute, Allgäu) износила и 100 километара.³⁷

Логор Улм (https://www.europeana.eu/portal/en/record/9200231/BibliographicResource_2000092036260.html)

³⁷ Martin Seitz, *Das Kriegsgefangenenlager Ulm Gänswiese während des ersten Weltkriegs*, Fahrarbeit, Nicolaus Kopernikus Gymnasium, Weißenhorn, 2008.

Према немачким подацима у логору Улм умрло је 1.048 заробљеника: 685 Руса, 99 Румуна, 71 Француз, 48 Италијана, 3 Енглеца и 142 Срба. Што се Срба тиче тај број је по прикупљеним подацима нешто већи и он износи 145 (159).

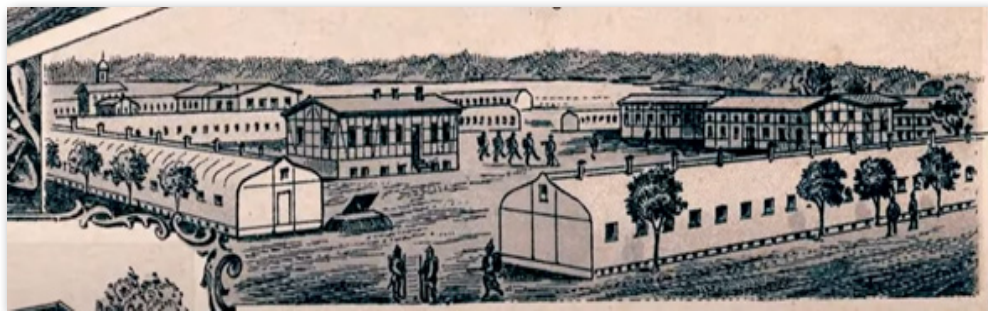
На гробљу у Улму (Neuer Friedhof) подигнут јекрајем септембра 1918. године споменик умрлим српским војницима који је извајао вајар Карл Верле. Његову израду иницирала су три наредника: Милан Видановић, Исајло Цветковић и Милан Трајковић, поднаредник Живорад Спасојевић и војници Миодраг Ђорђевић и Радивоје Цветковић. Посвећен је ратницима Дринске, Моравске и Тимочке дивизије, који су пали у немачко заробљеништво. Постављен је на дужини од четири метра, а висок је три метра, симболизује српског војника који лежи на камену у војничкој униформи, са шајкачом на глави. На споменику је исклесан текст: *Мир и покој души и пепелу Вашем! Овде у туђини, у непознатом свету, почивају вечитим сном 142 српски ратни заробљеници из рата 1914–1919. године, који положише живот свој за отаџбину после дугог ратовања и много напора. Успомену ову подигоше им другови, браћа по крви и вери, српски ратни заробљеници логора Улма. И стихови: Хеј путнице, што пролазиш поред гробља света, непозната, стани мало и упознај оне што умреше тако прослављено.*

Споменик умрлим српским ратним заробљеницима у Улму

Ламсдорф/Ламбиновице (Lamsdorf/Lambinowice)

Логор Ламсдорф (данас Ламбиновице у Пољској) налазио се у Горњој Шлезији и био је под управом 6. армијског корпуса са седиштем у Бреслау, данашњем Вроцлаву. Основан је у августу 1914. године и по броју затвореника био је осми логор по величини у Немачкој. Кроз њега је прошло око 90.000 ратних заробљеника из руске, румунске, италијанске, српске, француске, британске и белгијске војске. Они су били смештени у шест подлогора, од којих су четири била новоизграђена. У почетку су животни услови затвореника били солидни, али с временом су због погоршања економске ситуације у Немачкој постајали све тежи. Затвореници су имали радну обавезу у логору и ван њега у локалној индустрији и пољопривреди.³⁸ Током Првог светског рата у логору су умрли и сахрањени на логорском гробљу: 3.571 Руса, 2.602 Румуна, 344 Италијана, 286 (318) Срба, 83 Енглеца, 80 Француза, 2 Белгијанца и 1 Грк и изванредан број особа са непознатим идентитетом.³⁹ На заробљеничком гробљу је 1917. године подигнут споменик умрлим српским заробљеницима на чијем постаменту је алегорична фигура мршаве жене расплетене косе која у руци држи грб са четири оцила. Испод фигуре пише: *Срби ратни заробљеници својим умрлим друговима 1917.*⁴⁰

Цртеж логора Ламбиновице

(<https://eloblog.pl/zapomniany-oboz-jeniecki-w-lambinowicach/>)

³⁸ <http://www.cmjw.pl/ru/obozy1/lata1914-1918> (приступљено 4. 9. 2019).

³⁹ Adam Siwek ed., *Graves and Cemeteries of Russian and Soviet soldiers from the 19th and 20th centuries in Poland*, Warsaw 2016, 30.

⁴⁰ <http://trinaestabggim.edu.rs/2018/05/14/prva-organizovana-ucenicka-poseta-vojnomo-groblju-u-lambinovicama-poljska-dobrotvorna-akcija-spisak-srpskih-zarobljenika/> (приступљено 4. 9. 2019).

Српски заробљеници у Ламбиновицама, Колекција Централног музеја за ратне заробљенике у Ламбиновицама/From the collection of the Central Museum of Prisoners of War, Lambinowice

Српски заробљеници у Ламбиновицама, Колекција Централног музеја за ратне заробљенике у Ламбиновицама/From the collection of the Central Museum of Prisoners of War, Lambinowice

Споменик умрлим српским заробљеницима у Ламбиновицама (http://miejsce56.rssing.com/chan-58248208/all_p3.html)

Споменик умрлим српским заробљеницима у Ламбиновицама (<http://www.cmjw.pl/aktualnosci/prewencyjna-konserwacja-placzacej-niobe,1080.html>)

Споменик Чедомиру Топаловићу на гробљу у Ламбиновицама
(http://miejsce56.rssing.com/chan-58248208/all_p3.html)

Минден (Minden)

Логор Минден налазио се у покрајини Вестфалији и током рата био је под јурисдикцијом 7. армијског корпуса са седиштем у Минстеру. Са градњом логора почело се у септембру 1914. године када су у њега транспортовани француски и белгијски затвореници. Прво су подигнута три блока која су названа камп 1 да би због већег броја пристиглих заробљеника изграђена још три под називом Камп 2. Оба блока су заузимала простор 176x148 метара и била су планирана да приме између 3.000 и 3.300 људи, али је број заробљеника био знатно већи. Сваки блок је садржао 14 спаваоница и 11 додатних соба. Прозори и врата су били само на страни која је окренута унутрашњем дворишту у коме су се налазиле две вешернице и кантина. Спаваће собе нису биле грејане, а пећи су се налазиле само у заједничким просторијама.⁴¹ До краја рата логор је још накондно дограђиван тако да је по немачким подацима могао да прими око

⁴¹ <http://histoiresdepoilus.genealexix.fr/camps/camp-minden.php> (приступљено 1. 9. 2019).

25.000 заробљеника. Службу обезбеђења у логору вршили су резервисти 9. и 10. ландштурм пешадијског батаљона, углавном људи у доби 39–45 година који нису служили активну војску. С обзиром да су била два логора до 1915. године била су и два команданта, пуковници Цедерхолм (L. Cederholm) и Волф (D. Wolff) да би након спајања логора у један Волф био унапређен у генерал–мајора, као и Цедерхолм који је преузео логор Фридрихсфелд. Свака нација је имала свој засебан блок у оквиру логора, а српски ратни заробљеници су стигли у њега у првој половини 1916. године. Бројно стање 24. марта 1916. године било је 1.909 Француза, 311 Белгијанаца, 14 Енглеца, 3.656 Руса и 1.362 Срба, 12 их је боравило у логорској болници.⁴² У овом логору умрло је 45 (50) српских војника, док су на споменику на логорском гробљу уписана имена 42 преминула.

Споменик умрлим српским интернирцима у Миндену
(<http://www.duesseldorf.mfa.gov.rs/deu/newstext.php>)

42 Ibid.

Логор Минден 1914. године
(http://famillegoubinpoulat.com/minden_01.html)

Логор Минден
(https://www.minden.de/stadt_minden/de/)

Лехфелд (Lechfeld)

Логор Лехфелд налазио се у покрајини Баварској у долини реке Лех на километар ипо од истоименог села. Био је подигнут на полигону артиљерије и састојао се од барака које су махом биле дрвене, али је било и оних које су зидане са циглом. Капацитет логора био је 10.500 заробљеника и спадао је у надлежност. 1. баварског армијског корпуса. Срби су у логор пристигли у првој половини 1916. године. Као и у осталим логорима, велики број затвореника био је ангажован на раду у локалној

пољопривреди и индустрији.⁴³ У октобру 1918. године укупно бројно стање логора било је: 1.854 Француза, 9.778 Руса, 1.224 Енглеца, 10.882 Италијана, 3.465 Срба, 199 Румуна, 10 Американаца и седам Белгијанаца. Командант логора био је генерал-мајор Д. Слифогт (D. Sleevegt).⁴⁴ У Лехфелду је умрло 119 (130) Срба и сви они су сахрањени на војном гробљу Швабштадл (Schwabstadl) на ком је 1917. године подигнут мали споменик умрлим руским и српским интернирцима.

Споменик Руским и српским интернирцима у Лехфелду
(http://www.kriegsopfer.org/Denkmale/Bayern/Landsberg/Obermeitingen-Schwabstadl/Schwabstadl_Friedhof_Grabstein.html)

Штаргард Шћећински (Stargard Szczecinski)

Логор Штаргард основан је у септембру 1914. године и налазио се у данашњој Пољској у области западна Померанија. Током Првог светског рада био је у надлежности 2. армијског корпуса са седиштем у Штетину. Налазио се у самом граду и први заробљеници, 6.000 особа, били су Руси због чега су га звали и руски логор. У јесен 1915. године изграђен је нови део логора тако да је његов смештајни капацитет био око

⁴³ Una Pope Hennessy, *Map of the main prison camps in Germany and Austria*, London 1920, 7.

⁴⁴ В. Деген, н. д., 18–19.

20.000 људи. Крајем септембра 1915. године бројно стање логора било је 17.510 људи – 10.000 их је било ван њега. Српски ратни заробљеници почињу да стижу у овај логор на самом почетку 1916. године, да би их 22. априла 1916. године било око 1.000. Услови за живот у овом логору су били на врло ниском нивоу, лоша храна, кажњавање и малтретирање заробљеника представљали су свакодневну праксу.⁴⁵

Два српска ратна заробљеника десно од жене у Штаргарду у поцепаним униформама 1917. године (https://scholarworks.wmich.edu/wwi_pow_camps/434/)

Међу 20.600 њих који су се затекли у њему у октобру 1918. године било је 16.505 Руса, 2.060 Срба, 693 Француза, 568 Енглеза, 122 Румуна, 483 Италијана, 21 Американац, 3 Португалца и 132 цивила. Командант логора био је потпуковник Рајш. (D. Reisch).⁴⁶ По окончању рата, крајем јануара 1919. године евакуацију српских заробљеника организовао је и водио мајор Парсонс из медицинског корпуса америчке војске.⁴⁷ У овом логору умрло је 143 (169) српских интернираца који су сахрањени на логорском гробљу.

45 Подаци добијени од директорке музеја у Шћећину Јоланте Аничевске.

46 В. Деген, *н. д.*, 12–13.

47 Ј. Аничевска.

Хемниц Еберсдорф (Chemnitz Ebesdorf)

Логор Хемниц налазио се покрајини Саксонији на брду изнад истоименог града. Са градњом се почело 1912. године, а првобитно је то требало да буде касарна пољског артиљеријског пука који се тада налазио у Риеси (Riesa). До почетка рата касарна није била потпуно готова, а пук је отишао у рат из Риесе. У недовршену касарну у децембру 1914. године пристижу први ратни заробљеници из Русије, Француске и Белгије и у то време спавају у шталама. Са изградњом се наставило и логор је завршен у септембру 1915. године. Био је под јурисдикцијом 19. армијског корпуса у Лајпцигу и током рата кроз њега је прошло више од 24.000 заробљеника.⁴⁸ Српски интернирци стигли су у овај логор крајем марта 1917. године и то из логора Голцерн који је тада затворен. Да ли је пре овог преласка било Срба у Хемницу није се могло утврдити, а у случају да јесте тај број није могао бити већи од стотинак људи. У октобру 1918. године бројно стање логора је било следеће: 7.306 француских, 10.941 руских, 12 белгијских, 537 српских, 1.414 италијанска војника и 198 цивила. Командант логора је био пуковник Хајнике (D. Heinicke).⁴⁹ Логор се састојао из три породичне куће, затвореничке болнице, две куће, једне сеоске куће, девет заточеничких одаја, котларнице, осам барака, две кухиње за затворенике, болнице за изолацију и затворске сале. Касније су изграђени и други објекти, као што су цркве, кантина, продавница, разне занатске радионице (ковачи, колари, столари), собе за пробе за позоришних и музичких група. Заробљеници су радили у разним индустријским фабрикама града Хемница, занатским радионицама, пољопривреди, док су поједини радили и у каменоломима. У логору је било више оркестара и позоришних група, а затвореници су такође могли да се баве спортом. Ипак, присилни рад, лоши санитарни услови и недостатак хране за заробљенике како је рат напредовао довели су до хроничне потхрањености и болести и коначно до умирања 706 интернираца закључно са 1921. годином.⁵⁰

48 *Das Kriegsgefangenenlager Chemnitz–Ebersdorf 1914–1921*, <http://www.kunstsammlungen-chemnitz.de/index.php?loc=sbm&content=ausstellungen&sbmid=22&id=177> (приступљено 28. 8. 2019); <https://www.facebook.com/RI-R244/photos/a.1693822454023458/1694326647306372> (приступљено 28. 8. 2019).

49 В. Деген, *н. д.*, 18–19.

50 *Das Kriegsgefangenenlager Chemnitz–Ebersdorf 1914–1921*.

У Хемницу је по прикупљеним подацима умрло 18 српских војника – 17 их је сахрањено на гробљу Еберсдорф. Један од ратних заробљеника, француски сликар и вајар Давид Деброк (David Debrock) је 1916. године исклесавио споменик висине око два метра и тежине око 3,5 тоне у знак сећања на оне који су умрли. Поред статуе ожалашћене жене налази се велики натпис с речима: “*Les prisonniers de guerre de Chemnitz à leur camarades 1914–1918.*”⁵¹

Споменик свим умрлим ратним заробљеницима у логору Хемниц (<https://www.tracesofwar.com/sights/89831/Camp-Cemetery-Chemnitz-Ebersdorf.html>)

⁵¹ <https://www.tracesofwar.com/sights/89831/Camp-Cemetery-Chemnitz-Ebersdorf.html> (приступљено 28. 8. 2019).

Шпретау/Спротава (Sprottau/Szprotawa)

Логор Шпретау налазио се 5 километара удаљен од железничке станице у истоименом месту и био је под командом 5. армијског корпуса у Посену. Изграђен је на артиљеријском полигону и био је један од већих на територији Немачке. Изгледао је као већина осталих логора и имао је све неопходне објекте као што су спаваонице, кухиње, занатске радионице, а у његовој близини се налазила велика пољска болница са 40 барака за најтеже болеснике. Први заробљеници у овом логору били су Французи, Британци, Белгијанци и Руси, док су Срби стигли у њега у првој половини 1916. године.⁵²

Логор Шпретау
(<https://polska-org.pl/4530217,foto.html>)

Кроз логор је прошло више од 13.000 затвореника – нешто више од 4.000 је умрло. На логорском гробљу подигнут је споменик на коме са фронталне стране пише: *Pro Patria 1914–1918*, а на њему има и натпис на српском: *Споменик српских заробљеника са осталих савезника*.⁵³ У логору Шпретау је током рата умрло 108 интернираца из Краљевине Србије.

52 http://www.szprotawa.org.pl/artykuly,wyswietl,132,Lotnisko_Historia_lotniska.html (приступљено 28. 8. 2019); http://www.radiobory.dbv.pl/readarticle.php?article_id=143 (приступљено 28. 8. 2019).

53 http://www.szprotawa.org.pl/artykuly,wyswietl,132,Lotnisko_Historia_lotniska.html (28. 8. 2019).

Логор Шпретау
(<https://polska-org.pl/4530217.foto.html>)

Споменик умрлим заробљеницима у Спротави
(http://www.szprotawa.org.pl/artykuly,wyswietl,132,Lotnisko_Historia_lotniska.html)

3. ПОПИС УМРЛИХ У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА 1915–1919

Процене броја умрлих

Процена након Првог светског рата новоформиране државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била је да је у немачким логорима умрло 3.667 (3.752) војника и 1.837 цивила, значи око 5.500 људи интернираних са територије Краљевине Србије.⁵⁴ С друге стране, немачки извори наводе знатно мање бројеве. Првобитно се радило о тројици официра, 1.690 војника и 45 цивила, укупно 1.738 људи, с тим да се ова бројка односила на период до 10. јануара 1919. године. Следећи немачки податак био је 1.874 умрла с тим да је закључни датум био 10. август 1919. године.⁵⁵ Међутим, каснијом ревизијом и поновним пописивањем током међуратног периода број умрлих је прво порастао на 1980, а затим на коначних 2.072.⁵⁶ С обзиром да је значајан број интернираца умро и ван логора у местима на којима су радили, постоји могућност да нису баш сви уредно евидентирани и да ово нису потпуни спискови и подаци. Томе у прилог сведочи случај умрлих у Могилну који нису били убележени у поменутих списковима, а који су били интернирци логора Штаргард. Као што се може видети разлика између домаћих и немачких процена је готово 3.500 људи што, евидентно, представља велико размимоилажење.

Табела 7. Број и узрок смрти српских заробљеника закључно са 10. 1. 1919. године⁵⁷

	број	укупно умрлих	од болести	од последица рањавања	самоубиство
Официра	4	3	3		
људи	27.908	1.690	1.619	64	7
укупно	27.912	1.693	1.622	64	7

⁵⁴ Исидор Ђуковић, *Нађмеђер, аустроугарски логор за Србе 1914–1918*, Београд, 2002, 41.

⁵⁵ J.Stienen, 199.

⁵⁶ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, 1916–1938, VII, р.1, р. 2, р.3.

⁵⁷ В. Деген, *н. д.*, 56.

Табела 8. Болести од којих су умирали српски заробљеници⁵⁸

Узроци смрти	број
Тетанус (тровање вероватно)	1
Унутрашњи тифус	2
Тифус грозница	20
Туберкулоза плућа	780
Туберкулоза осталих органа	55
Дизентерија	11
Упала плућа	337
Остале болести	416
Остало 1	7
Остало 2	57
Укупно	1.686

Фотографија са сахране српског интернирца Живановић Младена 12.2.1917. године на гробљу Барен у Голцерну, Kreismuseum Grimma. Земни остаци и надгробни крст Младена Живановића се и данас налазе на гробљу Барен у Голцерну.

Што се српске стране тиче податке о броју и именима умрлих током и непосредно по окончању рата прикупљао је српски Црвени крст уз помоћ међународног, док се овим послом у послератном периоду бавило и Министарство вера Краљевине СХС и касније Министарство правде Краљевине Југославије, верско одељење, чији је то био један од главних

⁵⁸ Ibid.

задатака. Податке за Министарство вера прикупљао је доктор медицине Швајцарац, Алфред Неј (Alfred Ney) који је за време рата био неутрални делегат у Бироу за заробљеничка питања, секција српска, у Лозани и често је обилазио логоре у Јужној Немачкој. По окончању рата он је почео са сакупљањем и систематизацијом података о у умрлим српским заробљеницима тако да је решењем министра вера од 7.10.1922. године именован за почасног делегата за чување српских војничких гробаља у Немачкој. Он је често о свом трошку (*ad honorem*) обилазио и завршавао послове из поверене му дужности у јужној и западној Немачкој. Крајем 1926. године предложено је да се он постави за чувара свих војничких гробаља у Немачкој са платом од 400 марака месечно што је и урађено. Неј је ову дужност обављао до 1928. године када се преселио у Лозану у Швајцарској.⁵⁹ До 1926. године Министарство вера прикупило је податке за српске ратне заробљенике – укупно их је 2.193 умрло и сахрањено на 285 локација рачунајући и 107 на територији Холандије, што је тада била бројка најприближнија коначној, која је када су се прегледали сви извори на крају ипак била нешто већа.⁶⁰

Извори коришћени за састављање пописа умрлих

Главни извори који су коришћени за састављање спискова умрлих су: грађа из фонда Министарства иностраних дела, Ратничка гробља из Архива Србије, спискови умрлих објављивани у *Службеним новинама Краљевине СХС* од 1919–1920. године, фонд Министарство вера Краљевине СХС и Министарство правде, верско одељење из Архива Југославије и најновији извор који се појавио при самом крају рада на овој студији јесте Попис војних и цивилних жртава Краљевине Србије из фондова Војног архива Србије.

Први, условно речено, списак из фонда МИД, *Ратничка гробља Архива Србије* је обимна књига закључена 1920. године у којој је убележено 1.980 умрлих. Попис је извршен поименично и класификован је по тадашњим немачким покрајинама са укупним бројем умрлих у њима: Прусија 1.086, Баварска 197, Саксонија 242, Виртемберг 275, Баден 24, Хесен 3, Брауншвајг 1, Олденбург 7 и Мекленбург 145. Рубрике које су

⁵⁹ Архив Југославије, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (69), ф. 125. Алфред Неј је умро у 55 години 29. октобра 1930. године у Лозани. Одликован је био орденом Светог Саве 4. реда 1921. године и сребрном медаљом Црвеног крста Срба, Хрвата и Словенаца 1924. године.

⁶⁰ Душан Стефановић, „Губитци савезника у светском рату 1914–1918“, *Ратник* XI, Београд 1926, 130.

у овој књизи попуњаване су: град или део земље, место смрти (углавном логор), округ и место у коме је заробљеник умро, име и презиме, датум и или година рођења, датум смрти, националност, цивил или војник, јединица у којој је био, датум сахране, број гроба, сродници и евентуално нека додатна белешка. Књига је несумњиво настала преписом података из других докумената, а велики проблем у њеној обради је представљало читање и тумачење имена и презимена које је било отежано лошом транскрипцијом преписивача и рукописом као и стањем самог текста у књизи који је био нормално видљив само уз помоћ лупе. Такође за знатан број умрлих се не наводи место рођења а то је у суштини један од важнијих података за сваког преминулог.⁶¹

Други извор коришћен из истог фонда приређен је 1937. године и састоји се из јединствених појединачних листова–формулара (Gräberliste) за укупно 2.072 умрла интернирца. На сваком од њих постоје исте рубрике као у претходно поменутој књизи: град или део државе, име и презиме, јединица у којој је био пре заробљавања, датум смрти, округ, општина и место укопа са бројем гроба. Велики недостатак ових појединачних спискова је зато што се тек за неколико десетина умрлих наводи податак о месту или датуму рођења. Додатни проблем у обради овог извора представљала је, као и код прве књиге, врло лоша транскрипција тј. препис имена и презимена и врло нечитак рукопис. Нема сумње да су и ови подаци преписивани из неког другог извора, али су сигурно коришћени и додатни извори.⁶²

61 Архив Србије, Министарство иностраних дела, Ратничка гробља, 1916–1938, ф. VII, р. 3 (Табеларни преглед српских војничких гробова у Немачкој).

62 АС, МИД, РГ, 1916–1938, ф. VII, р. 2 (Попис српских војника умрлих у немачком заробљеништву).

Gräberliste

Staat oder Landesteil: Bayern

Kreis: Oberpfalz

Gemeinde: Regensburg Ort: Regensburg

Friedhof: Protestantischer Zentralfriedhof

Grabnummer, Reihe, Abteilung	Staats- angehörig- keit	Dienst- grad	Zuname und Vornamen	Truppenteil	Todesstag	Bemerkungen z. B. frühere Grablage, Grabennummernmarke, Geburtsort und -tag, Angehörigenadresse
7 a XXXII	Serbe	Inf.	Woicici, Milan	8. serb. I.R.	15.2.19	+
18 b XXXII	"		Jwankowitsch, Welinir		14.3.19	+
18 b XXXII	"		Milutinowitsch, Mandjlo		19.3.19	+
19 b XXXII	"	Uffz.	Jowanowitsch, Kosta		4. serb. I.R.	1.4.19
16 b XXXII	"	Train- sold.	Stojadinowitsch, Wladimir	serb. Prov. Kol.	20.2.19	+
19 b XXXII	"		Zaran, Sima	3./J.R. 13	5.4.19	+
27 c XXII	"		Marinkowitsch, Milo Gurs	1./2. Art. Div.	8.5.19	+

Verz. 575

© 1958 27 H.D.
Dia 476 A 4

Попис умрлих у једном месту, копија, Архив Србије, МИД,
Ратничка гробља, 1916-1938.

Табела 9. Број умрлих у Немачкој по местима у којима су сахрањени, приређен 1937. године⁶³

Friedhofsart	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Gräber
Heilsberg	Kriegsgefang. Friedhof	Heilsberg	8
Schneidemühl	Gefangenenfriedhof Plotkerstr.	Schneidemühl	1
Belgrad	Ortsfriedhof	Belgrad	1
Kölpin	Komunal friedhof a.	Kolberg-Körlin	1
Semerow	Ortsfriedhof	Schivelbein	1
Klatzen	Ortsfriedhof	Neustettin	1
Neustettin	Evangel. Fried.	Neustettin	1
Anklam	Soldatenkirhof	Anklam	2
Altdam	Militarfriedhof	Pandow	1
Stettin	Militarfriedhof	Stettin	5
Stargard	Kriegsgefang. Friedhof	Stargard	144
Naulin	Ortsfriedhof	Pyritz	1
Lowin	Ortsfriedhof	Regenwalde	1
Treptow a/rega	Ehrenfriedhof der. Prov. Heilanstalt	Greifenberg	1
Trieglaff	Ortsfriedhof	Greifenberg	2
Pribbernow	Ortsfriedhof	Cammin	1
Bergen	Friedhof der ev. Kirchengemeinde	Rügen	2
Poseritz	Ortsfriedhof	Rügen	1
Stralsund	Haldenfriedhof	Stralsund	1
Flemendorf	Ortsfriedhof	Franzburg	3
Frankenstein	Friedhof d. Barmherz. Brüder	Frankenstein	2
Tepliwoda	Ortsfriedhof	Frankenstein	1
Gleinitz	Ortsfriedhof	Raichenbach	3
Nimptsch	kath. Friedhof	Raichenbach	4
Oels	Ortsfriedhof	Oels	2

63 АС, МИД, РГ, 1916–1938, ф. VII, р. 1.

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Trebnitz	kath. Friedhof	Trebnitz	1
Guhrau	kath. Friedhof Kainzen	Guhrau	2
Pronzendorf	Kommunalfriedhof	Wohlau	1
Queissen	siehe reg. Bez. Liegnitz	Seite	3
Steinau	kath. Friedhof	Wohlau	1
Stuben	Ortsfriedhof	Wohlau	2
Neumarkt	kath. Friedhof	Neumarkt	2
Bockau	Ortsfriedhof	Neumarkt	1
Pläsewitz	Ortsfriedhof	Neumarkt	1
Dittersbach	ev. Friedhof	Waldenburg	2
Waldenburg	kath. Friedhof	Waldenburg	1
Reichenbach	Stadt Ehrenfriedhof	Reichenbach	1
Neurode	Friedhof Neurode	Glatz	1
Rothwaltersdorf	Ortsfriedhof	Glatz	1
Breslau	Friedhof a.d. Oswitzstr.	Breslau (Stadt)	11
Glatz	Garnisonfriedhof	Glatz	2
Schweidnitz	Garnisonfriedhof	Schweidnitz	3
Queissen	kath. Friedhof	Lüben	1
Sagan	Kriegsgefang. Friedhof	Sagan	2
Sprottau	Gefangenenfriedhof	Sprottau	106
Glogau/Promenade	Garnisonfriedhof	Glogau	17
Neuhamer	Gefangenenfriedhof	Sagan	26
Beuthen	Neuer St. Marien Friedhof	Beuthen (Stadt)	32
Beuthen	Dolorosa-u. St. Marien Friedhof	Beuthen (Stadt)	7
Hindenburg	jüd. Friedhof	Hindenburg	1
Hindenburg	kath. St. Anna friedhof	Hindenburg	2
Hindenburg	st. Andreas Friedhof	Hindenburg	2
Gleiwitz	Ehrenfriedhof	Gleiwitz	2
Rosenberg	Ortsfriedhof	Rosenberg	1

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Thule	Kirchhof a.d. Kath. Pfarrkirche	Rosenberg	1
Konstadt	Komunalfriedhof	Kreuzburg	2
Kreuzburg	kath. Friedhof	Kreuzburg	1
Oppeln	Stadt. Friedhof vorstadt	Oder–Opeln (Stadtkreis)	3
Lamsdorf	Gefangenenfriedhof	Falkenberg	287
Norck	Ortsfriedhof	Falkenberg	1
Neisse	Garnisonfriedhof	Neisse	9
Grottkau	Ortsfriedhof	Grottkau	1
Koppitz	Ortsfriedhof	Grottkau	2
Ottmachau	Ortsfriedhof	Grottkau	3
Altzülz	Pfarrgemeinde Altzülz	Neustadt	2
Neustadt	jüd. Friedhof	Neustadt	2
Cosel	ev. Kirchengemeinde	Cosel	2
Rzetzitz	Ortsfriedhof	Cosel	1
Nassiedel	Gemeindefriedhof	Leobschütz	1
Possnitz	Ortsfriedhof	Leobschütz	1
Ratibor	kath. Friedhof	Ratibor	1
Woinowitz	Neuer Friedhof	Ratibor	1
Berlin–Hasenheide	Garnisonfriedhof	Berlin	4
Frankfurt/O. Clie-stow	Gefangenenfriedhof	Frankfurt/O	6
Pinow	Ortsfriedhof	West–Sternberg	1
Hohendorf	Ortsfriedhof	Luckau	2
Hersfeld	Ortsfriedhof	Hersfeld	1
Franfurt a/M	Hauptfriedhof	Franfurt a/M	10
Dietkirchen	Gefangenenfriedhof	Limburg	7
Wetzlar	Kriegsgefangenen Friedhof	Wetzlar	1
Aachen	Ehren Friedhof am Bismarcturm	Aachen (Stadtkreis)	11
Alsdorf	Ortsfriedhof	Aachen (Stadt)	4

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Merkstein	Ortsfriedhof	Aachen (Stadt)	2
Kreuznach	Ortsfriedhof	Kreuznach	1
Köln	Südfriedhof	Köln (Stadtkreis)	9
Wahn	Garnisonfriedhof	Rhein. Berg Kreis	1
Münstereifel	Münstereifel Friedhof	Euskirchen	1
Sellendorf	Ortsfriedhof	Luckau	1
Cürtow	Ortsfriedhof	Arnswalde	2
Cüstrin	Friedhof a.d. Zorndorfer Chausse	Königsberg/Neumark	1
Merzdorf	Friedhof Merzdorf	Cottbus	22
Sielow b/Cottbus	Friedhof Sielow	Cottbus	1
Crossen b/ Kähmen	Gefangenenfriedhof	Crossen	3
Trebatsch	Ortsfriedhof	Beeskow–Storkow	1
Brandenburg–Neuendorf	Gefangenenfriedhof am Quenzsee	Brandenburg	2
Havelberg	Gefangenenfriedhof	Westprignitz	2
Nordhausen	Zentral Friedhof	Nordhausen	1
Benneckenstein	Ortsfriedhof	Grafschaft Hohenstein	1
Kassel–Niederzwehren	Gefangenenfriedhof	Kassel	4
Friemersheim	Ortsfriedhof	Mörs	1
Mörs	kath. Friedhof	Mörs	2
Düsseldorf	Nordfriedhof	Düsseldorf	1
Wiesdorf–Manfort	Ortsfriedhof	Opladen	1
Barmen	Ehrenfriedhof	Wuppertal	1
Essen	Südwestfriedhof	Essen (Stadt)	11
Essen Altessen	alter Nordfriedhof	Essen (Stadt)	2
Hamborn	Nordfriedhof	Duisburg–Hamborn	2
Hamborn	Ehrenfriedhof	Duisburg–Hamborn	1
Spellen–Friedrichsfeld	Kriegsgefangenen Friedhof	Dinslaken	2

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Trier	Friedhof a.d. Ruwererstrasse	Trier	2
Spangdahlen	Ortsfriedhof	Wittlich	1
Weidenau	Friedhof am Hardterberg	Siegen	2
Westenfeld	ev. Friedhof	Wattenscheid	1
Westenfeld	kath. Friedhof	Wattenscheid	1
Langendreer	ev. Friedhof	Bochum	1
Witten	kath. Friedhof	Witten–Ruhr	1
Minderheide	Exerzierplatz	Minden	45
Levern i/W	Kirchl. Friedhof	Lübecke	1
Bünde	Ortsfriedhof	Herford	1
Mennighüffen	Ortsfriedhof	Herford	1
Borgholzhausen	Ortsfriedhof	Halle	1
Dülmen	Kriegsgefangenen Friedhof	Recklinghausen (Land)	1
Recklinghausen	ev. Friedhof	Recklinghausen	3
Bottrop	Bottrop im Eigen	Bottrop (Stadtkreis)	1
Münster	haus Spital	Münster i/W	7
Recke	Gemeindefriedhof	Tecklenburg	2
Buer	Zentral Friedhof	Gelsenkirchen Buer	5
Aurich	ev. luth. Friedhof	Aurich	13
Hage	Neuer Friedhof	Norden	2
Norden	Ortsfriedhof	Norden	3
Emden	ev.luth. GemeindeFriedhof	Emden	4
Ardorf	Ortsfriedhof	Wittmund	1
Carolinensiel	Ortsfriedhof	Wittmund	1
Etzel	Ortsfriedhof	Wittmund	1
Marx	Ortsfriedhof	Wittmund	1
Stadesdorf	Ortsfriedhof	Wittmund	1
Detern	Ortsfriedhof	Leer	1
Filsum	Kirchl. Friedhof	Leer	1
Flaschmeer	Zivildfriedhof	Leer	1

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Leer	Ehrenteil d. Luth. Friedhof	Leer	3
Hameln	Gegangenenfriedhof	Hameln	43
Hannover–Limmer	Militarfriedhof	Hannover	2
Grossilsede	kath. Friedhof	Peine	1
Hildesheim	Zentral Friedhof	Hildesheim (Stadt)	1
Northeim	Friedhof Northeim	Northeim	1
Bad Lauterberg	Friedhof i. Krutentale	Osterode (Harz)	1
Clausthal	Neuer Friedhof	Zellerfeld	2
Klein Döhren	Gemeindefriedhof	Goslar	1
Henstedt I	Ortsfriedhof	Uelzen	12
Scheuen	Gegangenenfriedhof	Celle	5
Soltau– Drögenheide	Gegangenenfriedhof	Soltau	70
Meppen (Stadt)	Ehrenfriedhof	Meppen	2
Emsbüren	Ortsfriedhof	Lingen	2
Lingen	Ortsfriedhof	Lingen	1
Thuine	Ortsfriedhof	Lingen	2
Nordhorn	reformierter friedhof	Bentheim	2
Osnabrück	Ehrenfriedhof a.d. V. Johannisfriedhof	Osnabrück (Stadt)	3
Bramsche	ev. Friedhof ehren friedhof	Bersenbrück	6
Meyenberg	Lagerfriedhof	Osterholz	12
Haassel	Gefangenenfriedhof	Bremewörde	1
Scharmbeck	Ortsfriedhof	Osterholz	1
Sterley	Ortsfriedhof	Lauenburg	1
Lübeck	Vorwerker Friedhof	Lübeck	1
Nusse	Ortsfriedhof	Harzogtum–Lauenburg	1
Feichten	Ortsfriedhof	B. Amt Altötting	1
Neuötting	kath. Friedhof	Altötting	2
Fürstenfeldbruck	Kriegsgefangenen Friedhof	B. A. Fürstenfeldbruck	6

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Ingolstadt	Ortsfriedhof	B.A. Ingolstadt	1
Landsberg	Friedhof Landsberg	B. A. Landsberg	2
Schwabstadel	Militarfriedhof	B. A. Landsberg	118
Mühdorf	Ortsfriedhof	B. A. Mühdorf	1
Eglfing	Friedhof d. Heil- u. Pflege- anstalt	B. A. München	2
München	Westlicher Friedhof	München	4
Benediktbeuren	Ortsfriedhof	B. A. Tölz	3
Lenggries	Gemeindefriedhof	B. A. Tölz	1
Traunstein	Ortsfriedhof	B. A. Traunstein	4
Trostberg	Ortsfriedhof	B. A. Traunstein	2
Tunzenberg	Friedhof Weichshofen	B. A. Dingolfing	1
Landshut	Stadtfriedhof	B. A. Landshut	5
Fürstenzell	Ortsfriedhof	B. A. Passau	1
Passau	allgem. Westl. Friedhof	B. A. Passau	2
Vornbach	Ortsfriedhof	B. A. Passau	1
Prriembach	Ortsfriedhof	B. A. Pfarrkirchen	1
Simbach	Ortsfriedhof	B. A. Pfarrkirchen	1
Untergriesbach	Ortsfriedhof	B. A. Vegscheid	1
Ringelai	Ortsfriedhof	B. A. Volfstein	1
Klingenmünster	Gemeindefriedhof	B. A. Bergzabern	1
Ichenhausen	Neuer Friedhof Südwest- seite	B. A. Günzburg	2
Ketterhausen	Ortsfriedhof	B. A. Illeritssien	2
Osterberg	Ortsfriedhof	B. A. Illeritssien	1
Kempton	kath. Friedhof	B. A. Kempton	1
Hausen	Ortsfriedhof	B. A. Krumbach	1
Krumbach	Ortsfriedhof	B. A. Krumbach	1
Pfaffenhausen	Ortsfriedhof	B. A. Mindelheim	1
Simbach	Friedhof Simbach	B. A. Mindelheim	1

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Wiedergeltingen	Friedhof Wiedergeltingen	B. A. Mindelheim	1
Illerberg	Ortsfriedhof	B. A. Neu-Ulm	1
Oberhausen	Ortsfriedhof	B. A. Neu-Ulm	1
Weissenborn	Ortsfriedhof	B. A. Neu-Ulm	4
Welden	Ortsfriedhof	B. A. Augsburg	1
Zusmarshausen	Ortsfriedhof	B. A. Augsburg	1
Bautzen	Taucherfriedhof	A. H. Bautzen	6
Königsbrück	Gefangenenfriedhof	A. H. Kamenz	176
Gründstadt	Stadtfriedhof	B. A. Frankenthal	1
Landau	Ortsfriedhof	B. A. Landau	11
Regensburg	Prot. Zentralfriedhof	B. A. Regensburg	7
Regensburg	kath. Friedhof oberer Stadt	B. A. Regensburg	1
Hof	Friedhof a.d. Plauener Sta- atstr.	B. A. Hof	2
Würzburg	Anatomierfriedhof	B. A. Würzburg	1
Augsburg	West-Friedhof	B. A. Augsburg	1
Reitingen	Ortsfriedhof	B. A. Dillingen	1
Echlishausen	Ortsfriedhof	B. A. Günzburg	1
Ettenbeuren	Ortsfriedhof	B. A. Günzburg	1
Grosskötz	Ortsfriedhof	B. A. Günzburg	1
Günzburg	Gemeindefriedhof	B. A. Günzburg	1
Prietitz	Ortsfriedhof	A. H. Kamenz	1
Zittau	Freuenkirchhof	A. H. Zittau	3
Chemnitz	Stadtfriedhof	A. H. Chemnitz	1
Chemnitz-Eber- sdorf	Chemnitz-Ebersdorf	A. H. Chemnitz	18
Arnsdorf	Ortsfriedhof	A. H. Dresden	1
Dresden	Garnisonfriedhof	A. H. Dresden	4
Radeberg	Ortsfriedhof	A. H. Dresden	1
Hilbersdorf	Ortsfriedhof	A. H. Freiberg	1

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Kleinschirma	Ortsfriedhof	A. H. Freiberg	1
Naundorf	Ortsfriedhof	A. H. Freiberg	1
Gröba	Ortsfriedhof	A. H. Grossenhain	1
Grossenhain	Ortsfriedhof	A. H. Grossenhain	2
Linz	Ortsfriedhof	A. H. Grossenhain	1
Riesa	Ortsfriedhof	A. H. Grossenhain	6
Skassa	Ortsfriedhof	A. H. Grossenhain	1
Meissen	Friedhof d. Johannisgemeinde	A. H. Meisse	11
Nossen	Neuer Friedhof	A. H. Meisse	1
Striegnitz	Ortsfriedhof	A. H. Meisse	1
Friedrichswalde	Ortsfriedhof	A. H. Pirna	1
Pirna	Ehrenfriedhof	A. H. Pirna	2
Deutzen	Ortsfriedhof	A. H. Borna	1
Wurzen	Neuer Friedhof	A. H. Grimme	1
Bahren/Grimme	Gefangenenfriedhof	A. H. Grimme	1
Leipzig	Südfriedhof	A. H. Leipzig	2
Kemnitz	Ortsfriedhof	A. H. Plauen	1
Eckersbach	Gefangenenfriedhof	A. H. Zwickau	1
Grundsheim	Ortsfriedhof	O. A. Ehingen	1
Stetten	Ortsfriedhof	O. A. Lauphein	1
Herlazhofen	Ortsfriedhof	O. A. Leutkirch	2
Leutkirch	kath. Friedhof	O. A. Leutkirch	1
Münsingen	Gefangenenfriedhof	O. A. Münsingen	18
Vogt	Ortsfriedhof	O. A. Ravensburg	1
Weingarten	Ortsfriedhof	O. A. Ravensburg	20
Oggelshausen	Ortsfriedhof	O. A. Riedlingen	2
Altshausen	Ortsfriedhof	O. A. Saulgau	1
Hohentengen	Ortsfriedhof	O. A. Saulgau	3
Oberwaldhausen	Unterwaldhausen	O. A. Saulgau	1

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Rennhardsweiler	Ortsfriedhof	O. A. Saulgau	1
Laimnau	Ortsfriedhof	O. A. Tettngang	1
Oberdorf	Ortsfriedhof	O. A. Tettngang	1
Obereisenbach– Krumbach	Krumbach	O. A. Tettngang	1
Eberhardzell	Ortsfriedhof	O. A. Waldsee	1
Michelwinnaden	Ortsfriedhof	O. A. Waldsee	1
Unteressendorf	Ortsfriedhof	O. A. Waldsee	1
Roggenzell	Ortsfriedhof	O. A. Wangen	2
Wangen	Ortsfriedhof	O. A. Wangen	1
Ulm	Neuer Friedhof	O. A. Ulm	144
Ehrenstein	Neuer Friedhof	O. A. Ulm	1
Jagstzell	Ortsfriedhof	O. A. Ellwangen	2
Gmünd	Ortsfriedhof	O. A. Gmünd	2
Mergentheim	Haldenfriedhof	O. A. Mergentheim	1
Waldhausen	Ortsfriedhof	O. A. Neresheim	1
Heilbronn	Ortsfriedhof	O. A. Heilbronn	56
Ludwigsburg	Alter Friedhof	O. A. Ludwigsburg	1
Weinsberg	Weinsberg u. Heilanstalt	O. A. Weinsberg	1
Rastatt	Neuer Friedhof	Amtbezirk Rastatt	20
Bruchsal	Ortsfriedhof	A. B. Bruchsal	1
Heuberg	Gefangenenfriedhof	A. B. Mesekirch	2
Mannheim	Mannheim	A. B. Mannheim	1
Hohentengen	Ortsfriedhof	A. B. Waldshut	1
Darmstadt	Waldfriedhof	Darmstadt	3
Oldenburg	kath. Friedhof	Amt Oldenburg	1
Friesoyte	Ortsfriedhof	Amt Friesoyte	1
Vechta	kath. Friedhof	Amt Vechta	1
Jever	Ortsfriedhof	Amt Jever	1
Westerstede	Neuer Friedhof	Amt Westerstede	3

Friedhofsort	Bezeichnung des Friedhof	Kreis	Zahl der Graber
Bandekow	Ortsfriedhof	Hagenow	1
Conow	Ortsfriedhof	Ludwigslust	1
Döbbersen	Ortsfriedhof	Hagenow	1
Grevesmühlen	ev.luth. Friedhof	Grevesmühlen	1
Gros Raden	Ortsfriedhof	Güstrow	1
Kirch Jesar	Ortsfriedhof	Hagenow	1
Klütz	Ortsfriedhof	Grevesmühlen	1
Neustadt	Ortsfriedhof	Ludwigslust	1
Parchim	Gefangenenfriedhof	Parchim	115
Rostock	Neuer Friedhof	Rostock	3
Spornitz	Neuer Friedhof	Parchim	1
Schwerin	Ehrenfriedhof	Schwerin	9
Stuer	Ortsfriedhof	Varen	1
Vietlütbe b/Gadebusch	Ortsfriedhof	Schwerin	1
Vittenburg	Ortsfriedhof	Hagenow	1
Wismar	Militarfriedhof	Wismar	3
Zahrensdorf	Ortsfriedhof	Hagenow	1
Neugarten	Ortsfriedhof	Strelitz	1
Stargard	Stadtfriedhof	Stargard	1
Strelitz	Kriegsgefangenen Friedhof	Strelitz	3
Braunschweig	Militarfriedhof	Braunschweig	1
Bremen	Waller Friedhof	Bremen	3
Укупно			2072

Трећи коришћени извор представљају спискови умрлих који су објављивани у *Службеним новинама Краљевине СХС* од новембра 1919. до марта 1920. године. Они су приређени на основу докумената које је добило заробљеничко одељење српског Црвеног крста и у директној су вези са последњим публикованим извором из 2019. године, а који је такође коришћен у изради спискова: *Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату, архивска грађа*

Војног архива. Упоређивањем података који су објављивани у *Службеним новинама Краљевине СХС* 1919. године са подацима из Војног архива дошло се до закључка да се ради о истој коришћеној грађи, с тим што спискови који се односе на немачке логоре представљају само један мали листе за укупно 322.877 имена колико их је укупно публиковао Војни архив у више томова и по азбучном реду. Спискови из грађе Војног архива су већином непотпуни када је реч о месту или години рођења умрлог, а често је један човек уписан и по неколико пута углавном због разлика у неком од података типа презиме или место смрти.⁶⁴

Пети коришћени извор била је грађа Министарства вера Краљевине СХС из Архива Југославије и то су превасходно молбе сродника, општине или средског начелства за издавање потврде о месту и датуму смрти преминулог. У овој грађи се налази најмањи број података, тј. обрађено је најмање људи, али је она изузетно значајна као додатни и корективни фактор за оне људе који се налазе у њој и у осталим изворима.⁶⁵

Осим ових пет главних извора коришћени су и спискови умрлих који су приређени само за одређене логоре и који су добијени од разних институција: логор Кенигсбрик, Републички завод за заштиту споменика културе, логор Улм, Српска православна црква, списак умрлих у логору Ламсдорф који је добила и објавила 13. београдска гимназија на свом интернет сајту и списак умрлих у Холандији који су објавили Тајјана и Фабијан Вендриг, као и списак умрлих са споменика у Могилну, Пољска, а који су били интернирани у логор Штаргард.⁶⁶ Ови спискови су изузетно значајни и допринели су да се уз помоћ осталих извора за ове логоре дође до што потпунијих и тачних података.⁶⁷

64 *Попис ВА*, 17. Овде се ради у ствари о 322.877 уноса, а не умрлих, јер значајан део њих није умро, био је заробљен, нестао, побегао, предао се, одведен на лечење и сл. Велики проценат умрлих је такође уписан 2, 3, а неки и више пута.

65 АЈ, 69, ф 125.

66 Serbscy jeńcy na mogileńskim cmentarzu. Pamięć o nich trwa, <https://plus.pomorska.pl/serbscy-jeńcy-na-mogileńskim-cmentarzu-pamięć-o-nich-trwa/ar/11412549> (приступљено 5.9.2019). Имена на споменику очигледно нису била добро транскрибована. Ратни заробљеници из Краљевине Србије, али и Срби војници аустроугарске војске сахрањени су у још неколико насеља у Пољској, рецимо Леско и Мисловице.

67 Због објективних разлога нису се могли користити додатни извори немачке и пољске провенијенције, као и подаци Међународног комитета црвеног крста у Женеви, осим оних који су доступни на званичном интернет сајту. Електронском поштом контактирани су готово сви музеји који су данас територијално надлежни за некадашње веће логоре, али је нажалост само неколико њих проследило податке који су били тражени.

Споменик умрлим Србима у Могилни, Адам Августинџа,
(http://www.svevlad.org.rs/sloveni_danas/avgustinjak_grobovi.html)

Спомен плоча Сретену Давидовићу из Лештана и двојици Руса на логорском гробљу у Лидзбарку у Пољској (немачки Хајлсберг, Heilsberg))
(<https://polska-org.pl/7716781,foto.html>)

Коришћењем свих раније наведених домаћих и страних извора састављен је јединствени списак од 2.309 умрлих у немачким логорима. С обзиром да је изванредан број заробљеника умро и ван логора у местима на којима су радили, постоји могућност да нису сви уредно евидентирани као што је био случај са умрлима у Могилну, или пак да ми данас немамо потпуне податке и за оне који су умрли на територији Немачке приликом повратка у домовину. Без обзира на ове недостатке можемо рећи да је овај број пописаних најприближнији правом и да одступања од њега вероватно могу бити минимална.

Јединствени списак умрлих у немачким логорима

С обзиром да се радило о тешко читљивој, разнородној и заиста обимној грађи несумњиво има и грешака у основним генералијама за известан број умрлих. Као пример навешћемо презиме Михаиловић које је у изворима уписано и као Михајловић, Мијаиловић, Мијајловић и Михајиловић. Само једно од ових пет могућности је тачно и ми смо се у таквим случајевима одлучивали да у основној табели буду она презимена или имена која су највероватнија. Било је и разних других сличних недоумица при рашчитавању, рецимо да се једно презиме може ишчитати као Гајић, Пајић или Рајић или рецимо Баић или Бајић, Стефановић или Стевановић. Осим у генералијама било је и проблема са датумом смрти када је уписан арапским цифрама 3. 8. 1916 се може ишчитати као 8. 3. 1918, а ако су у питању римски бројеви онда се XI i VI може ишчитати као VI и XI. Оваквих и сличних примера било је заиста доста, али смо ми користећи додатне алатке покушали да грешке сведемо на најмању могућу меру. Оне генералије које дефинитивно нису тачне или за које постоји сумња да нису тачне обележене су * у табели. Додатни проблем је пружио велики број различитих или сличних генералија и одредница за исте особе у документима из Архива Србије и Војног архива. Због тога су у посебној колони уношене додатне забелешке, коментари, примедбе или сугестије које су значајне за уписану особу.

Основни извор за прављење јединственог списка представљала је грађа из фонда МИД, Ратничка гробља Архива Србије у којој се налазе подаци за 2062 умрлих интернираца из Краљевине Србије. Прегледом грађе коју је публикувао Војни архив дошло се до података за још 232 умрле особе али за огромну већину ипак не можемо потпуно поуздано да потврдимо да су живот окончали у Немачкој или да су умрли на неком другом месту. Они су из тог разлога у табели додатно сигнирани како би се знало о којим људима се ради.

Попис умрлих у Холандији

Услед неутралности потписане V конвенције на другој мировној конференцији одржаној 1907. године у Хагу, Холандија је била земља преко које се вршила репатриција војника отком и после Првог светског рата. По холандским подацима у јануару 1919. године из Немачке је пристигло укупно 222.347 ратних заробљеника – 202.250 је напустило

земљу до средине јануара. Међу њима је било и 4.316 Срба, од којих је 1.160 преко Еншедеа кренуло ка домовини. Међутим, услед избијања епидемије шпанске грознице између 11. јануара и 7. фебруара 1919. године од ње је у Холандији умрло укупно 86 српских војника, док укупан број за сада потврђених умрлих износи 91. Сви су првобитно били сахрањени у Холандији, да би 1938. године посмртни остаци 88 особа били ексхумирани и пребачени у спомен-костурницу у Јиндриховицама у Чешкој.⁶⁸

Из објективних разлога нису се могли истражити и прикупити подаци за умрле у Швајцарској или Данској, као ни за оне који су на повратку кући из логора умрли на територијама бивше Аустроугарске и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁶⁹

68 *Uvod*, <https://www.secanje.nl/sr/introduction/> (приступљено 29. 8. 2019).

69 У Попису Војног архива има доста података за умрле у болници у Новом Саду крајем 1918. и почетком 1919. године, а велика већина их је рат провела у аустроугарским и немачким логорима.

85 XI

Тек. Број	Име и Презиме	Године старости	ОДАКЛЕ ЈЕ: село, срез и округ	ЈЕДИНИЦА: чета, батаљон, пук, дивизија и позив
1.	Норатовић Михајло	поф: 10-15- 1879. г.		војник 4 чете II - бата 9 пещ. пука.
2.	Алексић Ђељко	поф: 1895. г.		војник.
3.	Анђелијевић Ниван		из Младеновца	1 чета 2 батаљон 18 пещ. пука.
4.	Томиновић Милан	37. г.	из Лопаре	
5.	Ђотосављевић Сретко			3 чета, 1 батаљон 17 пещ. пука.
6.	Ђошанић Светозар.	поф: 1889. г.	из Варварина, срез Житомирски.	
7.	Ђошковић Владимир		из Мале Врњачке	3 чета, 1 батаљон 17 пещ. пука
8.	Ђорђевић Милан.	поф: 1887. г.	из Буковица, срез Млавански	војник
9.	Ђурђевић Висола		из Раткова, срез Кружички.	9-чета III- дивизиона артиљерије.
10.	Васић Стеван		из Брдањца	17 пещ. пука ишаране ко одалева.
11.	Вукосавић Миланчић	45. г.		војник
12.	Вукосављевић Ђорђе		из Крагујевца	војник 3 чета, 1 ба- таљон 12 пещ. пука.
13.	Вуковић Велизар.		из Голубца	
14.	Ђавровић Милош.	поф: 23-I- 1890. г.	из Милораја	војник 4 чета 11 пещ. пука.
15.	Ђајић Михајло.			
16.	Дамњановић Миланко		из срез Житомирски.	1 чета III- батаљон 9 пещ. пука.
17.	- - - Живко.	поф: 14-I- 1880. г.	из Шапца.	војник 1. пещ. пука.

Списак умрлих у Холандији,
<https://www.secanje.nl/sr/results/exhumation-list-from-the-serbian-archives/>

**Јединствени списак умрлих у немачким логорима
и
Попис умрлих у Холандији
налазе се на CD-у**

Извори

- Архив Србије, Министарство иностраних дела, Ратничка гробља.
Архив Југославије, Министарство вера Краљевине СХС.
Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату, архивска грађа Војног архива, Београд, 2019.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1920.
Републички завод за заштиту споменика културе, *Попис умрлих у логору Кенигсбрик 1916–1919*.
Српска православна црква, Епархија дизелдорфска и немачка, *Попис умрлих у логору Улм 1916–1919*.
<http://trinaestabggim.edu.rs/2018/05/14/prva-organizovana-ucenicka-poseta-vojnomo-groblju-u-lambinovicama-poljska-dobrotvorna-akcija-spi-sak-srpskih-zarobljenika/>(4. 9. 2019).
http://www.friedhof-riesa.de/media/kg_1wk_abt11.pdf (24. 8. 2019).
<https://grandeguerre.icrc.org/en/File/Search#/12/2/229/0/Serbian/Military/> (29. 8. 2019).
Споменик умрлим српским интернирцима у Могилни.

Литература

- Adam Siwek ed., *Graves and Cemeteries of Russian and Soviet soldiers from the 19th and 20th centuries in Poland*, Warsaw, 2016.
Alon Rachamimov, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, London, New York, 2002.
Далибор Денда, „Српски ратни заробљеници у Првом светском рату“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова, Београд, 2015.
Das Kriegsgefangenenlager Chemnitz–Ebersdorf 1914–1921, <http://www.kunstsammlungen-chemnitz.de/index.php?loc=sbm&content=ausstellungen&sbmid=22&id=177> (28.8.2019).
Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes `a la Conférence de la Paix, *Rapport sur les damages cause' a la Serbie et au Montenegro présenté `a la Commission des Réparations des Dammages*, Paris, 1919.
Душан Стефановић, „Губитци савезника у светском рату 1914–1918“, *Ратник XI*, Београд, 1926.
Исидор Ђуковић, *Нађмеђер, аустроугарски логор за Србе 1914–1918*, Београд, 2002.

Wilhelm Doegen, *Kriegsgefangene Völker, Band I, Der Kriegsgefangenenhaltung und schicksal in Deutschland*, Berlin, 1921.

Le camp de Soltau, <http://1418.aml-cfwb.be/chronologie/1917/03/vincent> (22. 8. 2019).

Martin Seitz, *Das Kriegsgefangenenlager Ulm Gänswiese während des ersten Weltkriegs*, Fahrarbeit, Nicolaus Kopernikus Gymnasium, Weißenhorn, 2008.

Миле Бјелајац, „Процена војних губитака Србије“, Лексикон Првог светског рата у Србији, Београд, 2015.

Ненад Лукић, *Интернирање становништва и војника Краљевине Србије у аустроугарске логоре током Првог светског рата & Пописи умрлих у логору Болдогасоњ / Фрауенкирхен 1914–1918*, Београд, 2017.

Ненад Лукић, „Београђани у аустроугарским логорима 1914. године“, *Годишњак града Београда LX*, Београд, 2015.

John M. Stienen, „Captivity and Death Among the Serbian Prisoners of War Who Passed Through the Netherlands During the Great War“, u: Jelica Novaković–Lopušina i dr., ur., *Tri decenije beogradske nederlandistike: kulturne veze između prostora jugoistočne Evrope i Nizozemlja*, Београд, 2018.

Jochen Oltmer, „Unentberliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918“, in: *Hgb. Stieg Forster, Bernhard R. Kroner und Bernd Weger, Krieg in der Geschichte 24, Kriegsgefangene in Europa im Ersten Weltkrieg*, Paderborn, Munchen, Wien, Zurich, 2006.

Rapports des délégués du gouvernement Espagnol sur leurs visites dans les camps de prisonniers Français en Allemagne, 1914–1917, Paris, 1918.

Serbscy jeńcy na mogileńskim cmentarzu. Pamięć o nich trwa, <https://plus.pomorska.pl/serbscy-jency-na-mogilenskim-cmentarzu-pamiec-o-nich-trwa/ar/11412549> (5. 9. 2019).

Tatjana Vendrig, Fabijan Vendrig, Džon M. Stinen, *Srpski vojnici umrli u Holandiji 1917–1919*, Požarevac, 2018.

Una Pope Hennessy, *Map of the main prison camps in Germany and Austria*, London, 1920.

Uvod, <https://www.secanje.nl/sr/introduction/> (29. 8. 2019).

For the millions of Men now under Arms, 10, 1917.

For the millions of Men now under Arms, 11, 1917.

Henri Habert, *Iza bodljikave žice, po kazivanjima izbeglih Srba*, Београд, 2018.

Интернет сајтови

<https://www.familles-de-quintenas.com/blesses-et-prisonniers> (25. 8. 2019).

<https://www.flickr.com/photos/drakegoodman/4164766152/in/photostream/> (3. 9. 2019).

<http://www.hamelner-geschichte.de/index.php?id=59> (20. 8. 2019).

<http://www.geschichte-hameln.de/ersterwkhm/artikel/dwz03.php> (20. 8. 2019).

<http://www.gelderblom-hameln.de/historischeortehameln/wehl/historische-ortefhwehlhintergrund05.php?name=hofhwehlhintergrund05> (20. 8. 2019).

<https://www.geschichtsspuren.de/artikel/35-lager-zwangsarbeit/92-lager-soltau.html><https://www.volksbund.de/kriegsgraeberstaette/soltau-ahlften-kriegsgefangenenfriedhof-1-weltkrieg.html> (22. 8. 2019).

<http://www.geschichtsverein-tuep-kb.de/Kriegsgefangenenfriedhof/kriegsgefangenenfriedhof.html> (2. 9. 2019).

<http://www.histoire-passy-montblanc.fr/histoire-de-passy/de-la-prehistoire-au-xxie-s/la-guerre-de-1914-1918/bilan-de-la-grande-guerre-pour-passy/camps-des-passerands-prisonniers-de-guerre-en-14-18/> (2. 9. 2019).

<https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Im-Kriegsgefangenenlager-bei-Parchim,kriegsgefangenenlager104.html> (2. 9. 2019).

<http://www.cmjw.pl/ru/obozy1/lata1914-1918> (4. 9. 2019).

<http://histoiresdepoilus.genealexis.fr/camps/camp-minden.php> (1. 9. 2019).

<https://www.facebook.com/RIR244/photos/a.1693822454023458/1694326647306372> (28. 8. 2019).

<https://www.tracesofwar.com/sights/89831/Camp-Cemetery-Chemnitz-Ebersdorf.htm> (28. 8. 2019).

http://www.szprotawa.org.pl/artykuly,wyswietl,132,Lotnisko_Historia_lotniska.html(28. 8. 2019).

http://www.radiobory.dbv.pl/readarticle.php?article_id=143(28. 8. 2019).

http://www.szprotawa.org.pl/artykuly,wyswietl,132,Lotnisko_Historia_lotniska.html (28. 8. 2019).

САДРЖАЈ

Слово уредника.....	5
ИНТЕРНИРАЊЕ ЗАРОБЉЕНИХ ВОЈНИКА И ЦИВИЛА ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У НЕМАЧКЕ ЛОГОРЕ	7
Процене укупног броја интернираних војника и цивила	7
Животни услови у логорима	15
Сведочења српских интернираца о животу у логорима	18
Бекства из логора у Немачкој	22
ЛОГОРИ У КОЈИМА ЈЕ БОРАВИО ВЕЋИ БРОЈ ЗАРОБЉЕ- НИКА ИЗ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, ИЗБОР	25
Хамелн (Hameln).....	26
Золтау (Soltau).....	28
Кенигсбрик (Königsbrück).....	31
Пархим (Parchim)	34
Улм (Ulm).....	35
Ламсдорф/Ламбиновице (Lamsdorf/Lambinowice)	38
Минден (Minden).....	42
Лехфелд (Lechfeld).....	44
Штаргард Шћећински (Stargard Szczecinski).....	45
Хемниц Еберсдорф (Chemnitz Ebesdorf).....	47
Шпретау/Спротава (Sprottau/Szprotawa).....	49

ПОПИС УМРЛИХ У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА 1915–1919	51
Процене броја умрлих	51
Извори коришћени за састављање пописа умрлих	53
Јединствени списак умрлих у немачким логорима	69
Попис умрлих у Холандији	69

Издавач

Музеј жртва геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail:office@muzejgenocida.rs

За издавача

др Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Милић Ј Милићевић
др Ненад Антонијевић
др Драган Цветковић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

200 примерака